

मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको
एक अध्ययन गुँरास गाउँपालिका दैलेख

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग,
स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) चौथो सेमेष्टरको आंशिक
आवश्यक परिपूर्तिका लागि प्रस्तुत
शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

प्रेम वि.सी.

स्नातकोत्तर तह (एम.एड.)

चौथो सेमेष्टर

क्याम्पस दर्ता नं. : ६८७

परीक्षा क्रमाङ्क : ७३२८५३३

त्रि.वि. दर्ता नं. : ९-२-५७-२४१-२०१३

भर्ना वर्ष : २०७४

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौँ

साउन २०८०

२०८०/ /

सिफारिस पत्र (RECOMMENDATION LETTER)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अर्न्तगत अर्थशास्त्र शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर चौथो सेमेष्टरको आंशिक आवश्यकता परिपुर्तिका लागि मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको एक अध्ययन गुंरास गाउँपालिका दैलेख शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशन, सुझाव एवं सल्लाहमा शोधकर्ता छात्र श्री प्रेम वि.सी.द्वारा तयार पारिएको हो । उक्त शोधपत्र स्वीकृतको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
सहप्रा. विष्णुबहादुर लुईटेल

शोध निर्देशक

अर्थशास्त्र शिक्षा केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति पत्र (APPROVAL LETTER)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत अर्थशास्त्र शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि छात्र प्रेम वि.सी.द्वारा प्रस्तुत मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको एक अध्ययन गुँरास गाउँपालिका दैलेख शीर्षकको शोधपत्र अर्थशास्त्र शिक्षा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

विभागीय प्रमुख

.....

सह.प्रा. विष्णु बहादुर लुईटेल

बाह्य सुपरिवेक्षक

.....

सहप्रा. शसि उपाध्याय

शोध निर्देशक

.....

सहप्रा. विष्णु बहादुर लुईटेल

डी.आर.सी. सदस्य

.....

उप.प्रा. पद्मा कोइराला

कृतज्ञताज्ञापन (ACKNOWLEDGEMENT)

मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको एक अध्ययन गुँरास गाउँपालिका दैलेख शीर्षकको शोधप्रतिवेदन त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र संकाय अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग, स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिको लागि तयार पारिएको हो । सर्वप्रथम मेरो शोधप्रतिवेदन स्वीकृति गरी शोध प्रतिवेदन लेखन सुअवसर प्रदान गरिदिनु हुने अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख सह प्रा. विष्णुबहादुर लुईटेलप्रति हृदयबाट नै आभार प्रकट गर्दछु ।

यस अध्ययनलाई सफल बनाउनका लागि आफ्नो अमूल्य समय उपलब्ध गराई निरन्तर सल्लाह, सुझाव, प्रेरणा, उत्साह दिँदै सहयोग गर्नुहुने आन्तरिक सुपरिवेक्षक गुरु सहप्रा. विष्णु बहादुर लुईटेलप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसका साथसाथै समग्र अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग परिवारप्रति सल्लाह, सुझाव र सहयोगको लागि आभारी छु । त्यसैगरी मलाई पढाइ लेखाइप्रति सदैव जागरुक तुल्याउँदै हौसला प्रदान गर्नुहुने मेरा आमा बुवाप्रति अन्तर हृदयबाट आभार प्रकट गर्दछु । विद्यालय तहबाट विश्वविद्यालयको यस तहसम्म मलाई ज्ञानको ज्योति प्रवाह गराउनु हुने आदरणीय गुरुहरू साथै आफन्त मान्यजन, साथीभाइ सबै सबैप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

पूजनीय आमाबुवा लगायत सम्पूर्ण आफन्तजनप्रति आभार व्यक्त गर्दै यस शोधकार्यलाई पूर्णता प्रदान गर्ने क्रममा स्थलगत अध्ययनमा जाँदा तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गर्ने क्रममा आफूले भोगेका अनुभवहरू र यथार्थ विवरण दिई सहयोग गर्ने उत्तरदाता मौरीपालक कृषकहरूलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यस्तै अध्ययनका क्रममा सहयोग गर्नुहुने यस गा.पा. अध्यक्ष श्री टोपबहादुर वि.सी. वडा ६ का अध्यक्ष श्री चन्द्र बहादुर राना साथै वडाका कार्यरत सम्पूर्ण कर्मचारीहरूप्रति सदा आभारी छु । साथै शोधपत्र लेखनकै क्रममा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा निरन्तर सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण मेरा आत्मीय मित्रहरू तथा यो शोधपत्रलाई कम्प्युटरमा विशेष सहयोग गर्नुहुने 'जी' कम्प्युटर सेन्टर, कीर्तिपुरप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

शोधकर्ता

मिति : २०८०/०३/०४

प्रेम वि.सी.

सारसंक्षेप (ABSTRACT)

प्रस्तुत अध्ययनको विषय मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको एक अध्ययन गुरास गाउँपालिका दैलेख शीर्षकमा मौरीपालन व्यवसायको व्यवसायीकरणको अध्ययन गर्नु, मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरूको आर्थिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको पहिचान गर्नु, मौरीपालन व्यवसायको कृषकको वर्तमान अवस्था पत्ता लगाउनु, मौरीपालक कृषकहरूको बालबालिकाको शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको पहिचान गर्नु र मौरीपालन व्यवसायमा देखिएका समस्याहरू औल्याउँदै निराकरणको लागि सुझाव दिनु जस्ता उद्देश्यका साथ यो अध्ययन सम्पन्न गरिएको थियो । उक्त उद्देश्य पूरा गर्न गुरास गा.पा. अन्तर्गत वडा नं. ६ का १५८ कृषक संख्यालाई अध्ययनको जनसंख्या मानी १५८ कृषक संख्याबाट समान सम्भावनायुक्त नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरी चिठ्ठाको माध्यमबाट ७० घरधुरी कृषक संख्यालाई नमुनाको जनसंख्या मानी अनुसन्धान सम्पन्न गरिएको थियो । तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि प्राथमिक र द्वितीय स्रोतको प्रयोग गरिएको थियो । नमुना छनोटमा परेका ७० घरधुरी कृषकहरूबाट प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो भने द्वितीय तथ्याङ्कको लागि कृषि विकास कार्यालय, द्वैमासिक कृषि, कृषि सूचना तथा सञ्चारद्वारा प्रकाशित अन्य लेख रचना, पत्रपत्रिका, पुस्तक, अनुसन्धान प्रतिवेदन लगायत गैरसरकारी संस्थाका अप्रकाशित प्रतिवेदनहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

नमुना छनोटमा परेका ७० जना मौरीपालक कृषकहरूको घरपरिवारको जनसंख्या जम्मा ४१६ जना रहेको पाइयो । मौरीपालन व्यवसायमा ब्राह्मण, क्षेत्री र मगर जात संलग्नता रहेको पाइयो भने मौरीपालन व्यवसायमा ब्राह्मण जातको भन्दा बढी क्षेत्री संलग्नता रहेको पाइयो । नमुना छनोटमा परेका कृषकहरूको लैङ्गिक विवरणलाई हेर्दा महिला कृषक संख्या २५ जना र पुरुष कृषक संख्या ४५ जना रहेको पाइयो । जहाँ पुरुषको संलग्नता बढी रहेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा कृषकहरू बढी मात्रामा कृषक पेशा नै रहेको पाइयो । नमुना कृषकको मौरीपालनको प्रारम्भिक समयको अवस्थालाई हेर्दा सबभन्दा बढी मौरीपालन व्यवसाय गर्ने कृषक संख्या वि.सं. २०७८ सालमा रहेको पाइयो र कम वि.सं. २०४५ कृषक संख्या रहेको पाइयो । नमुना कृषकको मौरीपालनको तरिकाको अवस्थालाई हेर्दा अधिकांश नमुना कृषकहरूले आधुनिक तरिकाले मौरीपालन गरेको पाइयो ।

नमुना कृषकको मौरीघारको अवस्थालाई हेर्दा १० घरसम्म मौरी पाल्ने कृषक संख्या ४३ जना र ३० भन्दा माथि मौरी घर पाल्ने कृषक संख्या ३ जना रहेको पाइयो । नमुना

कृषकको मौरीपालनको प्रारम्भिक मौरीघारको अवस्थालाई हेर्दा १ घरदेखि मौरीपालन गर्न शुरू गर्ने कृषक संख्या ३८ जना, २ घरदेखि मौरीपालन व्यवसाय सुरु गर्ने कृषक संख्या २० जना, र ६ घरदेखि मौरीपालन व्यवसाय सञ्चालन गर्ने कृषक संख्या १९ जना रहेको पाइयो भने अधिकांश कृषक संख्याले १ घरदेखि मौरीपालन नगर्न शुरू गरेको पाइयो । नमुना कृषकको मौरीपालनको उद्देश्यलाई हेर्दा मौरीसहितको घरको मूल्यको अवस्था हेर्दा महको वार्षिक उत्पादनलाई हेर्दा वार्षिक ५० भन्दा मुनि सम्म वार्षिक मह उत्पादन गर्ने कृषक संख्या २३ जना रहेको पाइयो र वार्षिक २०० भन्दा माथि मह उत्पादन गरी विक्री गर्ने कृषक संख्या १ जना पाइयो भने वार्षिक महको विक्री अवस्थालाई हेर्दा ५० देखि १०० सम्म मह विक्री गर्ने कृषक संख्या १८ जना रहेको पाइयो भने १०० देखि १५० वार्षिक मह उत्पादन गरी विक्री गर्ने कृषक संख्या २० रहेको पाइयो र १५० देखि २०० सम्म वार्षिक महको विक्री गर्ने कृषकको संख्या ४ जना रहेको पाइयो । त्यस्तै नमुना कृषकको मौरीगोलाको वार्षिक उत्पादन तथा वार्षिक विक्री वितरणलाई हेर्दा करिब ७० प्रतिशत कृषक संख्याले वार्षिक १३० गोलाभन्दा कम मौरीगोला उत्पादन गरी विक्री गरेको पाइयो भने ३० प्रतिशतले कृषक संख्याले वार्षिक १३०भन्दा माथि वार्षिक मौरीगोला उत्पादन गरी विक्री गर्ने गरेको पाइयो ।

नमुना कृषकको वार्षिक आयलाई हेर्दा रु. १ लाखभन्दा कम वार्षिक आमदानी गर्ने कृषक संख्या २१ जना, रु. १ लाख देखि १ लाख ५० हजारसम्म वार्षिक आमदानी गर्ने कृषक संख्या १८ जना, रु. १ लाख ५० हजारदेखि २ लाखसम्म वार्षिक आमदानी गर्ने कृषक संख्या ११ जना, रु. २ लाखभन्दा माथि वार्षिक आमदानी गर्ने कृषक संख्या २० जना तथा जम्मा वार्षिक आमदानी १ लाखभन्दा कम रहेको कृषक संख्या बढी पाइयो भने १ लाख ५० हजारलेखि २ लाखसम्म वार्षिक आमदानी गर्ने कृषक संख्या ११ जना तथा कम रहेको पाइयो । नमुना कृषकको वार्षिक खर्चलाई हेर्दा रु. ५० हजारभन्दा कम वार्षिक खर्च गर्ने कृषक संख्या ३१, रु. ५० हजारदेखि १ लाखसम्म वार्षिक खर्च गर्ने कृषक संख्या १३ जना, रु. १ लाख ५० हजारदेखि २ लाखसम्म वार्षिक खर्च गर्ने कृषक संख्या १२ जना र रु. २ लाखभन्दा माथि वार्षिक खर्च गर्ने कृषक संख्या १४ जना तथा जम्मा वार्षिक खर्च १० लाख २५ हजार प्रति व्यक्ति वार्षिक औसत खर्च रु. १० लाख २ सय ५० रहेको पाइयो । नमुना कृषकको वार्षिक नाफालाई हेर्दा जम्मा वार्षिक नाफा रु. १२ लाख २५ हजार र प्रति व्यक्ति वार्षिक नाफा रु. २ लाख ९२ हजार २ सय ५० रहेको पाइयो । नमुना कृषकको वार्षिक वचतलाई हेर्दा जम्मा वार्षिक वचत रु. ५२ लाख ५० हजार र प्रति व्यक्ति वार्षिक औषत वचत रु. ५२ हजार ५ सय रहेको पाइयो । नमुना कृषकको शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा कोही

पनि निरक्षर नभएको र अधिकांश कृषक संख्याले एस.इ.इ. र उच्च मा.वि. तह उत्तीर्ण गरेको पाइयो । नमुना कृषकको घरपरिवारको शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा १५.७१ प्रतिशत निरक्षर रहेको पाइयो भने १४.२८ प्रतिशत साक्षर रहेको पाइयो । नमुना कृषकको बालबालिकाको विद्यालयगत शैक्षिक अवस्था हेर्दा ५५ जना कृषक संख्याले सरकारी विद्यालयमा, ५ जना कृषक संख्याले निजी विद्यालयमा र ५ जनाले सरकारी निजी दुवै विद्यालयमा अध्ययन गराइएको पाइयो । नमुना कृषकको बालबालिकाको (६ देखि २५ वर्ष उमेर समूह) हाल अध्ययनरत तहगत शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा ११० जना बालबालिका एस.इ.इ. भन्दा कम र ११७ जना बालबालिकाहरूले एस.इ.इ. तथा उच्च मा.वि. तह उत्तीर्ण गरेको पाइयो । नमुना कृषकको शिक्षामा लगानी गरेको लगानीलाई हेर्दा वार्षिक ५ प्रतिशतदेखि १५ प्रतिशतसम्म लगानी गर्ने कृषक संख्या ११ जना रहेको पाइयो भने वार्षिक २० प्रतिशतभन्दा माथि लगानी गर्ने कृषक संख्या ३४ जना रहेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रभित्र रहेका मौरीपालन व्यवस्था देखापरेका समस्याहरूको अध्ययन गर्दा रासायनिक विषादीको प्रयोगबाट ग्रसित हुने कृषक संख्या २० जना ज्ञानको कमी भएका कृषक संख्या ९ जना, वनजंगल तथा चरण क्षेत्रको ग्रसित हुने कृषक संख्या १० जना रोग किराबाट ग्रसित हुने कृषक संख्या १२ जना र लगानीबाट ग्रसित हुने कृषक संख्या २० जना रहेको पाइयो ।

अध्ययन क्षेत्रमा मौरीपालनबाट प्राप्त भएको आम्दानीले गर्दा कृषकहरू आफ्नो बालबच्चालाई गुणस्तरीय शिक्षा दिन सफल भएका हुन् । यहाँका कृषकहरूले घरको काम र मौरीपालन सम्बन्धी काममा आवश्यक समय मिलाएर फुर्सदको समयमा काम गरेको पाइयो । मौरीपालनका लागि कोही कुनै बालबालिका पनि विद्यालय नगई घरमा बसेको पाइएन । समग्रमा मौरीपालने कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा राम्रो र सकारात्मक प्रभाव परेको पाइन्छ । तर यस्तो प्रभाव उनीहरूको आम्दानी अनुसार फरक फरक रहेको देखिन्छ ।

यस अध्ययन क्षेत्रले मौरीपालनमा प्राविधिक ज्ञानको अभाव, खेतीपातीमा विषादीको प्रयोग, यातायातको समस्या, चरण क्षेत्रको समस्या, आधुनिक मौरीपालन उपकरणको अभाव, मौरीको प्राकृतिक शत्रु तथा रोगजन्य समस्या जस्ता समस्याहरू रहेको पाइन्छ । यी समस्याहरूलाई समाधान गर्नको लागि प्राविधिक ज्ञानको प्रचार प्रसार खेतीपातीमा विषादीको प्रयोग नगर्ने, यातायात सुविधा, चरण क्षेत्रको संरक्षण आधुनिक मौरीपालन उपकरणको सर्वसुलभता, मह संकलन केन्द्रको स्थापना ऋण सुविधा मौरीको प्राकृतिक शत्रु तथा रोगजारको नियन्त्रण गर्नुपर्ने जस्ता सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

विषयसूची (Table of Content)

पृष्ठ

सिफारिस पत्र (Recommendation Letter)	
स्वीकृति पत्र (Approval Letter)	
कृतज्ञताज्ञापन (Acknowledgement)	
शोधसार (Abstract)	
विषयसूची (Table of Contents)	
तालिका सूची (List of Tables)	
चित्र सूची (List of Figures)	
संक्षिप्त शब्द सूची (Abbreviations)	

अध्ययन- एक (CHAPTER ONE)

परिचय (Introduction)

१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि (Background of the Study)	१
१.२	समस्याको कथन (Statement of the Problem)	५
१.३	अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study)	७
१.४	अध्ययनका प्रश्नहरू (Research Questions)	७
१.५	अध्ययनको महत्त्व (Importance of the Study)	७
१.६	अध्ययनको परिसीमा (Delimitation of the Study)	९
१.७	मुख्य शब्दावली (Key Words)	९
१.८	अध्ययनको संगठन (Organization of the Study)	१०

अध्याय-दुई (CHAPTER TWO)

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक ढाँचा (Review of Related and Theoretical Framework)

२.१	सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of Theoretical Literature)	११
२.२	अनुसन्धान अन्तर (Research Gap)	१४
२.३	अवधारणात्मक ढाँचा (Conceptual Framework)	१४

अध्याय - तीन (CHAPTER THREE)

अध्ययन विधि तथा प्रक्रिया (Methods and Procedure of the Study)

३.१	अध्ययन विधि र ढाँचा (Design and Methods of the Study)	१५
३.२	तथ्याङ्कको स्रोतहरू (Sources of Data)	१५
३.२.१	प्राथमिक स्रोत (Primary Source)	१५
३.२.२	द्वितीय स्रोत (Secondary Source)	१६
३.३	जनसङ्ख्या नमुना र नमुना छनोटको रणनीति (Population, Sample and Sample Strategy)	१६
३.३.१	नमुनाको आधार (Size of Sample)	१६
३.३.२	नमूना छनोट रणनीति (Sampling Selection Strategy)	१६
३.४	अध्ययनको क्षेत्र (Study Area and Field)	१६
३.५	तथ्याङ्क सङ्कलनका औजार तथा प्रविधि (Data Collection Tools and Techniques)	१६
३.६	तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया (Data Collection Procedure)	१७
३.७	तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया (Data Analysis Process)	१७

अध्ययन- चार (CHAPTER FOUR)

अध्ययन क्षेत्रको परिचय (Introduction of the Study Area)

४.१	दैलेख जिल्लाको परिचय (Introduction of Dailekh District)	१८
४.१.१	जिल्लाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि (Historical Background of District)	१८
४.१.२	भौगोलिक अवस्था (Geographical Condition)	१९
४.१.३	जनसांख्यिक अवस्था (Demographic Condition)	१९
४.१.४	आर्थिक स्थिति (Economic Condition)	२०
४.१.५	शैक्षिक स्थिति (Educational Condition)	२०
४.१.६	स्वास्थ्य स्थिति (Health Status)	२०
४.१.७	धार्मिक तथा पर्यटन क्षेत्र (Religions and Tourism Area)	२१
४.१.८	यातायातको अवस्था (Situation of Transportation)	२१

४.२	गुराँस गाउँपालिकाको परिचय (Introduction of the Gurans Rural Municipality)	२१
४.२.१	भौगोलिक अवस्था (Geographical Status)	२२
४.२.२	जनसांख्यिकी अवस्था (Demography status)	२२
४.२.३	शैक्षिक अवस्था (Educational status)	२३
४.२.४	आर्थिक अवस्था (Economic Condition)	२४
४.२.५	सामाजिक अवस्था (Social Condition)	२४
४.२.६	कृषि (Agriculture)	२६

अध्याय पाँच (CHAPTER FIVE)

तथ्याङ्कको व्याख्या र प्रस्तुतीकरण (Analysis and Interpretation of the Data)

५.१	मौरीपालनको वर्तमान अवस्था (Current Situation of Bee-Keeping)	२७
५.१.१	नेपालमा मौरीपालनको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि (Historical Background of Bee-Keeping in Nepal)	२७
५.१.२	नेपालमा मौरीपालनको वर्तमान अवस्था (Current situation of Bee Keeping in Nepal)	३०
५.१.३	मौरीको जीवनचक्र (Life cycle of Honey Bee)	३१
५.१.४	नेपालमा मह उत्पादन गर्ने मुख्य मौरीका जातहरू (Major Species of Honey Production Bee in Nepal)	३२
	५.१.४.१ घरपालुवा मौरी (Dmestic Honey Bee)	३२
	५.१.४.२ जङ्गली मौरी (Wild Honey Bee)	३३
५.१.५	मौरीको वर्गअनुसार कार्य विभाजन (Work Division by Honey Bee's class)	३३
५.१.६	आधुनिक मौरीपालनमा प्रयोग हुने सामग्रीहरू (Uses Materials of Modern Bee-keeping)	३४
५.१.७	मौरी गोलाको सामयिक व्यवस्थापन (Periodical management of Bee Colony)	३७

५.१.८	मौरीका प्रमुख रोगहरु (Major Diseases of Honey Bee)	३९
	५.१.८.१ छाउरा मौरीका रोगहरु (Diseases of Brood Honey Bee)	३९
	५.१.८.२ वयस्क मौरीका रोगहरु (Diseases of Adult Honey Bee)	४२
५.३	मौरीपालनका समस्याहरु र समस्या समाधानका लागि सुझावहरु (Problems of Bee Keeping and Suggestions for Problem Solving)	४४
	५.३.१ मौरीपालन समस्याहरु (Problems of Bee-Keeping)	४४
	५.३.२ मौरीपालनका समस्या समाधानका लागि सुझावहरु (Suggestions for Problem Solving for the Bee-Keeping)	४७
५.४	मौरीपालक कृषकको विवरण (Discription of Bee Keeping Farmers)	५०
	५.४.१ जातिय आधारमा मौरीपालक कृषक (Bee Keeping Farmers by Cast)	५१
	५.४.२ वडागत आधारमा मौरीपालक कृषक (Bee keeping Farmers Wradswise)	५१
	५.४.३ पेसाको आधारमा मौरीपालक कृषक (Bee Keeping Farmers by Occupation)	५२
	५.४.४ धर्मको आधारमा मौरीपालन कृषक (Bee keeping Farmers by Religion)	५२
	५.४.५ लिङ्ग र उमेरको आधारमा उत्तरदाताको पारिवारिक संरचना (Family structure of Respondents by Sex and Age)	५३
	५.४.६ धर्मको आधारमा मौरीपालक कृषक (Bee Keeping Farmers by Religion)	५४
	५.४.७ लिङ्ग र उमेरको आधारमा उत्तरदाताको परिवार संरचना (Family structure of Respondents by Sex and Age)	५४
५.५	मौरीपालनको व्यवसायको व्यवसायीकरणको अवस्था (Commercialization of Bee Keeping Farmers)	५५

५.५.१ समय अवधिको आधारमा नमुना कृषकको मौरीपालनको प्रारम्भिक अवस्था (Initial Condition of Sample Bee Keeping Farmers by Time Duration)	५५
५.५.२ मौरीको जातको वर्गीकरण (Division of Bee Species)	५६
५.५.३ मौरीपालनको तरिकाको अवस्था (Methods of Bee Farming)	५६
५.५.४ नमुना कृषकको मौरीघारको अवस्था (Condition of Bee Hive of Sample Farmers)	५७
५.५.५ नमुना कृषकको प्रेरणाको स्रोत (Motivation Sources of Sample Farmers)	५८
५.५.६ नमुना कृषकको मौरीपालनको प्रारम्भिक मौरीघारको विवरण (Initial Bee Hives Condition of Sample Farmers Bee Keeping)	५९
५.५.७ मौरीघार ल्याएको ठाउँ (Taken Place of Bee Hives)	५९
५.५.८ मौरीगोला सहित मौरीघारको मूल्य (Price of Bee Hive with Bee Colony)	६०
५.५.९ मौरी सहित घरको मूल्य (Price of Hives with Bee)	६१
५.५.१० मौरीघारको थपघटको अवस्था (Flunctuation Status of Bee Hive)	६२
५.५.११ नमुना कृषकको तालिमको अवस्था (Training Status of Sample Farmers)	६३
५.५.१२ तालिम अवधि (Duration of Training)	६४
५.५.१३ तालिम दिने संख्या (Trainer Institutions)	६५
५.५.१४ मौरीगोला निरीक्षणको अवस्था (Inspection status of Bee Conbony)	६५
५.५.१५ मौरीपालन व्यवसाय गर्नुको उद्देश्य (Objectives of Bee Keeping)	६७
५.५.१६ महको वार्षिक उत्पादन (Annual production of Honey)	६७
५.५.१७ मौरीगोलाको वार्षिक उत्पादन तथा वार्षिक विक्री (Annual Production of Bee Colony and Annual Sole)	६८

५.५.१८	मौरीजन्य वस्तुको विक्री क्षेत्र वा बजार (Market/Area of Bee Product)	७०
५.६	नमुना कृषकको आर्थिक अवस्था (Economic Condition of Sample Farmers)	७१
५.६.१	नमुना कृषकको वार्षिक आय (Annual income of sample Farmers)	७१
५.६.२	नमुना कृषकको वार्षिक खर्च (Annual Expenditure of Sample Farmers)	७३
५.६.३	नमुना कृषकको वार्षिक नाफा (Annual Profit of Sample Farmers)	७५
५.६.४	नमुना कृषकको वार्षिक बचत (Annual Saving of Sample Farmers)	७६
५.६.५	नमुना कृषकको ऋण (Debt of Sample Farmers)	७७
५.६.६	मौरीघारले ओगटेको क्षेत्र (Boundary Area to Bee)	७८
५.६.७	अन्य बालीबाट प्राप्त वार्षिक आमदानी (Annual Income Received From Other Crops)	७९
५.६.८	मौरीपालन व्यवसायले नमुना कृषकको आर्थिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव (Impact of Bee Farming on Economic Condition of Sample Farmers)	८०
५.६.९	मौरीजन्य वस्तुको निर्यातको अवस्था (Export Status of Bee products)	८१
५.७	नमुना मौरीपालक कृषकको शैक्षिक अवस्था (Educational Status of Sample Bee Keeping Farmers)	८१
५.७.१	नमुना कृषकको शैक्षिक अवस्था (Educational Status of Sample Farmers)	८१
५.७.२	नमुना कृषकको पारिवारिक शैक्षिक अवस्था (Family Educational Status of Sample Farming)	८३

५.८	नमुना मौरीपालक कृषकका बालबालिकाको शैक्षिक अवस्था (Educational Status of Sample Bee keeping Farmer's childrens)	८४
५.८.१	विद्यालयगत शैक्षिक अवस्था (Schoolwise of Educational Status)	८५
५.८.१.१	सरकारी विद्यालय भर्ना गर्नुको कारणहरू (Reasons to Enroll in Government School)	८६
५.८.१.२	निजी विद्यालयमा भर्ना गर्नुको कारणहरू (Reasons to Enroll in Private School)	८६
५.८.१.३	सरकारी वा निजी विद्यालयमा अध्ययन पूर्व	८७
५.८.१.४	सरकारी र निजी दुवै विद्यालय भर्ना गर्नुको कारणहरू (Reasons to Enroll in Government and Private School)	८८
५.८.२	नमुना कृषकले बालबालिकाको शिक्षामा गरेको वार्षिकल गानी (Annual Investment of Sample Bee Keeping Farmers in Children's Education)	८९
५.८.३	मौरीपालन व्यवसायले नमुना कृषकको बालबालिकाको शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव (Impact of Bee Farming on Sample Farmer's Children's Education)	९०
५.९	मौरीपालन व्यवसायमा देखिएका समस्याहरू (Problems of Bee Keeping)	९१

अध्याय छ (CHAPTER SIX)

निष्कर्ष र सुझावहरू (Conclusion and Recommendations)

६.१	निष्कर्ष (Conclusion)	९३
६.३	सुझावहरू (Recommendation)	९७
	सन्दर्भसामग्री सूची (References)	१००

- अनुसूची १ (Appendix I) : व्यवसायीका लागि प्रश्नावली
अनुसूची २ (Appendix 2) : कामदारको लागि प्रश्नावली
अनुसूची ३ (Appendix 3) : जनप्रतिनिधिका लागि प्रश्नावली
अनुसूची ४ (Appendix 4) : अवलोकन सूची

तालिका सूची

	पृष्ठ
तालिका ४.१ : गुराँस गाउँपालिकाको वडागत जनसंख्या विवरण २०७६	२३
तालिका ४.२ : विभिन्न जातजातिको विवरण	२५
तालिका ४.३ : धर्मावलम्बी अनुसार जनसंख्या विवरण	२६
तालिका ५.१ : मौरीपालनका समस्याहरु	४५
तालिका ५.२ : मौरीपालनका समस्या समाधानका लागि सुझावहरु	४८
तालिका ५.३ : जातिय आधारमा मौरीपालन कृषकको विवरण	५१
तालिका ५.४ : पेशाको आधारमा मौरीपालन व्यवसायीको विवरण	५२
तालिका ५.५ : लिङ्ग र उमेरको आधारमा उत्तरदाताको पारिवारिक संरचना	५३
तालिका ५.६ : लिङ्गको आधारमा मौरीपालक कृषकको विवरण	५४
तालिका ५.७ : समय अवधिको आधारमा नमुना कृषकको मौरीपालनको प्रारम्भिक अवस्था	५५
तालिका ५.८ : नमुना कृषकको मौरीफलनको तरिकाको अवस्था	५६
तालिका ५.९ : नमुना कृषकको मौरीघारको अवस्था	५७
तालिका ५.१० : नमुना कृषकको प्रेरणाको स्रोत	५८
तालिका ५.११ : नमुना कृषकको मौरीपालनको प्रारम्भिक मौरीघारको विवरण	५९
तालिका ५.१२ : मौरीघार ल्याएको ठाउँको विवरण	६०
तालिका ५.१३ : मौरीगोला सहित मौरीघारको मूल्य	६१
तालिका ५.१४ : मौरीघारको मूल्य	६२
तालिका ५.१५ : घरको थपघटको अवस्था	६३
तालिका ५.१६ : नमुना कृषकको तालिमको अवस्था	६३
तालिका ५.१७ : नमुना कृषकको तालिम अवधि	६४
तालिका ५.१८ : नमुना कृषकलाई तालिम प्राप्त गर्ने संस्थाको अवस्था	६५
तालिका ५.१९ : मौरीगोला निरीक्षणको अवस्था	६६

तालिका ५.२० :	मौरीपालन व्यवसाय गर्नुको उद्देश्यको अवस्था	६७
तालिका ५.२१ :	महको वार्षिक विक्री विवरण	६८
तालिका ५.२२ :	नमुना कृषकको मौरीगोलाको वार्षिक उत्पादनको विक्री	६९
तालिका ५.२३ :	मौरीजन्य उत्पादनको विक्री क्षेत्र वा बजार	७०
तालिका ५.२४ :	नमुना कृषकको वार्षिक अन्य विवरण	७१
तालिका ५.२५ :	नमुना कृषकका वार्षिक आम्दानी	७२
तालिका ५.२६ :	नमुना कृषकको वार्षिक खर्च विवरण	७३
तालिका ५.२७ :	क्षेत्रको आधारमा नमुना कृषकको खर्च विवरण	७४
तालिका ५.२८ :	नमुना कृषकको वार्षिक नाफा	७५
तालिका ५.२९ :	नमुना कृषकको वार्षिक बचत	७६
तालिका ५.३० :	नमुना कृषकको ऋणको अवस्था	७७
तालिका ५.३१ :	मौरीघारको ओगटेको जग्गाको क्षेत्रको अवस्था	७८
तालिका ५.३२ :	अन्य बाली (कृषि खेती) बाट प्राप्त वार्षिक आयको अवस्था	७९
तालिका ५.३३ :	नमुना कृषकलाई मौरीपालन व्यवसायबाट परेको आर्थिक प्रभाव	८०
तालिका ५.३४ :	नमुना मौरीपालक कृषकको शैक्षिक अवस्था	८२
तालिका ५.३५ :	नमुना मौरीपालन कृषकको परिवारको शैक्षिक अवस्था	८३
तालिका ५.३६ :	नमुना कृषकका बालबालिकाको विद्यालयगत शैक्षिक अवस्था	८५
तालिका ५.३७ :	बालबालिकालाई सरकारी विद्यालय भर्ना गर्नुको कारणको अवस्था	८६
तालिका ५.३८ :	बालबालिकालाई निजी विद्यालय भर्ना गर्नुको कारणको अवस्था	८७
तालिका ५.३९ :	सरकारी वा निजी विद्यालयमा अध्ययन पूर्व	८८
तालिका ५.३९ :	बालबालिकालाई सरकारी र निजी दुवै विद्यालय भर्ना गराउनुको कारण	८९
तालिका ५.४० :	नमुना मौरीपालक कृषकले बालबालिकाको शिक्षामा गरेका वार्षिक लगानी विवरण	९०
तालिका ५.४१ :	नमुना कृषकको शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव	९१
तालिका ५.४२ :	मौरीपालन व्यवसायमा देखिएका समस्याहरू	९२

अध्ययन- एक (CHAPTER ONE)

परिचय (Introduction)

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि (Background of the Study)

नेपाल विश्वको मानचित्रमा क्षेत्रफलको आधारमा सानो देश हो । भूगोलको आधारमा नेपाललाई हिमाल, पहाड, तराई गरी तिन भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । क्षेत्रफलको आधारमा सानो देश भए पनि नेपाल एक कृषि प्रधान देश हो (चालु आर्थिक पन्ध्रौं योजना २०७६/०७७-२०८०/०८१) मा नेपालको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान २७.७ प्रतिशत रहेको छ । कुल क्षेत्रफलको कृषि १७.९७ प्रतिशत खेतीयोग्य जमिन रहेको भने कृषिमा संलग्न जनसंख्या ६०.४ प्रतिशत रहेको छ । कृषिको सम्बन्ध मानव जीवनको प्राणरक्षासँग सरोकारित रहेकाले कृषि र मानव जीवनबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध गाँसिएको हुन्छ । कृषि अन्तर्गत खाद्यान्न बाली दलहन तथा तेलहन बाली, नगदे बाली, मसला बाली, मत्स्य तथा पशुपन्छीजन्य उत्पादन आदि पर्दछन् । कृषिलाई व्यवसायीकरण तथा प्रविधिकरण गरी बनाउँदै प्रतिस्पर्धी एवम् तुलनात्मक लाभ लिनको लागि सक्षम बनाउन सकिन्छ । उच्च र समावेशी आर्थिक वृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने क्षेत्रा भएकोले यसको वैज्ञानिक ढङ्गले सुधार तथा रूपान्तरण गर्ने विगतका प्रयासलाई सघन बनाई उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ (अर्थ मन्त्रालय, २०७६) ।

कृषि क्षेत्रको उत्पादन एवम् उत्पादकत्व वृद्धि गरी बहुसंख्या कृषक समुदायको जीवनस्तरमा सकारात्मक सुधार ल्याउन कृषि विकासका कार्यक्रम केन्द्रित रहेका छन् । खाद्यान्न बालीहरू : धान, मकै, गहुँ, जौ जस्ता वैज्ञानिक खेतीको माध्यमबाट उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरी नेपालको खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्नु आवश्यक छ । (अर्थमन्त्रालय, २०७३) ।

कृषि बालीअन्तर्गत दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । खाद्यान्न बालीअन्तर्गत कृषिलाई अर्को नगदे बालीको रूपमा पनि लिइन्छ । नगदेबाली अन्तर्गत, आलु, उखु, हरियो तरकारी लगायत मौरी व्यवसायलाई पनि नगदे बाली व्यवसायका रूपमा लिइन्छ । मौरी व्यवसाय विशेषगरी तराईमा बढी व्यवसायका रूपमा गरिए पनि हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रमा यसको सौन्दर्य रूपमा पनि यसलाई पालिदै आएको पाइन्छ । व्यवसायका रूपमा सञ्चालन

गर्नको लागि मौरी व्यवसाय सञ्चालन नभएपनि ग्रामीण इलाकामा स्वस्थको रूपमा महको प्रयोग एक दीर्घ प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिन्छ ।

मौरीपालन ग्रामीण इलाका विशेष गरी मह मौरीको रूपमा मुडे घरको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसलाई खासै ठाउँ पनि आवश्यक पर्ने र त्यसको दीर्घ रूपमा परम्परागत औजार प्रयोग गरी मह निकाल्न सजिलोका साथै मह निकाल्न तालिम र प्रविधिको पनि खासै आवश्यक पर्ने आधारमा यसको प्रयोग गरिन्छ । मह मौरी विशेष गरी अन्य आधुनिक घरभन्दा पनि काठको मुडेघारमा बस्न रुचउने गर्दछ । काठको मुडेघार गाउँघरमा सजिलै पाउने हुँदा र महमौरी पनि यस मुडेघारमा नै बढी बस्न रुचउने हुँदा ग्रामीण इलाकामा यसको बढी प्रयोग गरिन्छ । ती मध्ये कतिपय किराहरू मानिस पशुपंक्षी एवम् बालीनाली लाई समेत हानी पुऱ्याउने खालका हुन्छन् भने कति पय अति नै लाभदायि नै छन् । तिनै लाभदायी किराहरूमध्ये मौरी एक अतिनै गुनकारी किरा हो । मौरी एउटा सामाजिक, चेतनशील, परिश्रमी स्वालम्बी एवम् अनुशासित किरा भएकोले विभिन्न वनस्पतिको फूलबाट रस तथा पराकरण सङ्कलन गरी पौष्टिकताले भरिपूर्ण खाद्यपदार्थ मह उत्पादन गर्दछन् ।

जुन सुकै जात वर्ग र पेशाका मानिसले पनि मौरी सजिलै पालन एवम् व्यवसाय गर्न सक्दछन् । मौरी पालन कम लगानी कम ठाउँमा गर्न सकिन्छ । अन्य व्यवसाय जस्तो मेहेनत र समय लाग्दैन तापनि आकर्षक आम्दानी हुने गर्दछ भने तरकारी तथा फलफूल खेती सँग सँगै गरी दुबैमा उत्पादन वृद्धि गराई लाभ लिन सकिन्छ (शुक्ला, २०००) । मौरीलाई दुई समूहमा बाडिएको छ । कुनै मौरी एकल वा एकलै घुम्दछन् एकलै बस्दछन् फुलको रस खान्छन् तर मह सङ्कलन गर्दैनन् तिनलाई एकल मौरी भनिन्छ । कुनै मौरी हजारौं सङ्ख्यामा गोला बनाएर बस्छन् र मह कुट आदि सङ्कलन गर्दछन् भने ती मौरीलाई सामाजिक मौरी वा महमौरी भनिन्छ (न्यौपाने २०६७) ।

मौरी एउटा सामाजिक मेहनती किरा पराजाती अन्तरगतको सामाजिक प्राणी हो । समुहमा मिलेर बस्ने समुहमै काम गर्ने मेहनत जातीकै सर्वोकृष्ट नमूना हो । मौरीले आफ्नो गोलाको लागि आवश्यक पर्ने आहार सङ्कलन गरी खाने छाउरा भाले र रानीलाई खुवाउने तथा भविष्यको लागि संचित गरेर राख्ने काम पनि गर्दछ । मौरीबाट प्राप्त हुने सबै उत्पादनहरू (मह, कुह, मैन) मानव जीवनमा विभिन्न कार्यको लागि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

मह कुट अत्यन्त पौष्टिक र स्वास्थ्यवर्धक हुन्छन् । मौरीको मह पौष्टिक आर्थिक धार्मिक तथा औषधीको रूपमा महत्त्व छ (बन्जाडे, २०६९) ।

नेपालमा धेरै किसिमका मौरीहरू पाइन्छन् । यिनीहरूले बोटविरुवामा भएको फूलको रस खाई जीवन बिताउने गर्दछन् । खास गरी फूलबाट रस बटुलेर कुट सङ्कलन गर्ने कामका हिसाबले मौरीलाई तीन किसिममा विभाजन गरिन्छ । ती हुन भमरा, पत्का र महमौरी हो भने मह सङ्कलन गर्ने हिसाबले मौरीलाई ५ जातमा विभाजन गर्न सकिन्छ । ती हुन :

- कठ्यौरी मौरी (Apis Florea)
- खागे मौरी (Apis dorsats)
- भिर मौरी (Apis Loboriosa)
- स्थानीय मौरी (Apis Cerana)
- यूरोपियन मौरी (Apis nelliifera)

जसलाई हामी एपिस जातका मौरी पनि भन्ने गर्दछौ । प्राकृतिमा पाइने मुख्य तथा पुष्परस तथा कुट बुटलन विचरण गर्दै परागसेचनमा समेत सघाउ पुऱ्याउने मौरीलाई उपयुक्त वातावरणमा जुटाई आधुनिक तरिकाले पाल्ने र मौरीका उपादेयताहरूको उपयोग गरी लाभ लिने भएपदो काम धन्डालाई मौरीपालन भनिन्छ । नेपाल एउटा कृषि प्रधान देश भएकाले आधुनिक खेती प्रणाली विशेष गरी बालीनाली र परागसेचनका लागि आवश्यक पर्दछ । साथै मौरीबाट प्रभावकारी परागसेचन कीरा भएकाले मौरीपालनबाट यस क्षेत्रमा पनि फाइदा लिन सकिन्छ भन्ने तथ्य स्पष्ट छ । नेपालमा उपलब्धि स्रोत-साधन सीप तथा माग समेतले गर्दा नेपालमा मौरीपालन व्यवसायको सम्भाव्यता तथा भविष्य निकै उज्वल छ । (शुक्ला २०००) ।

परम्परागत रूप मुछेधारहरूमा मौरी राखेर निर्वामुखी किसिमले गरिने मौरीपालनले मौरीपालनलाई परम्परागत मौरी पालन भनिन्छ । परम्परागत मौरीपालन पेशा र शैली रूपान्तर गरी आधुनिक धारहरू, औजारहरू, उपकरण, ज्ञान र सिपको प्रयोग गरी व्यवसायिक रूपमा गरिने मौरीपालन व्यवसायिक Apiculture भनिन्छ । मौरीपालनको

रूपमा व्यवसायलाई कम लगानी र कम परिश्रममा राम्रो आयआर्जन, गर्न सकिन्छ । साथै यसलाई आयआर्जन गर्न सकिन्छ । व्यवसायको रूपमा पनि लिइन्छ (बन्जाडे, २०६९) ।

शुरुमा महको सङ्कलन जंगली घरहरूबाट भएको थियो । चाहे रुखको हाँहामा भुन्डिएको होस् वा चट्टानमा होस् वा चट्टानको मौरीलाई धुवालगाई धपाइन्थ्यो र मह भिकिन्थ्यो भने मौरीहरू आफूलाई बचाउन मानिसले नदेख्ने ठाउँ लुक्ने गर्दथे । २१८ देखि २०१ वि.सं.को समयमा मौरीपालन रोम शहरमा प्रचलिन थियो भने ४२९ मा ग्रीसमा मौरीपालनलाई व्यवहारमा ल्याइएको थियो । त्यो समयमा मान्छेहरू घैटा, बासको बाकस टिनको बाकस, माटोको छवाली र डोरीले बनेको घरमा मौरी पाल्ने गर्दथे भने फूल फुल्ने समयमा मौरी चरण गएको अवस्थामा मह काट्दथे भनी वर्षको एकपटक मात्र मह काट्दथे । इ.स. १६५५ देखि १८०९ को समयमा बेलायत, फ्रान्स र जर्मनीले मौरीपालन सम्बन्धी धेरै परीक्षण गरी विभिन्न किसिमको बाकसहरू बनाएको थियो । इ.स. १८७८ मा रसियाको पोक्रोपोनिकले सफलताको साथ बाकसमा मौरीपालन गरी गरवानियामा मौरीपालनलाई स्तरीय बनाएका थिए । त्यो समयमा ५० किसिमको भन्दा बढी बाकसको घरहरू युरोप र अमेरिकामा प्रयोग गरिएको थियो । धेरै अनुसन्धानपछि मौरी प्राकृतिक घर भन्दा सुरक्षित स्थानको खोजी महसुस गरी इ.सं. १९५१ अमेरिकन ल्याङ्गस्ट्रथले फ्रेम सहितको घरको डिजाइन गरे । उक्त फ्रेमबाट मौरीहरूको नाश विधानै काट्न सजिलो बनायो भनेर भेन ट्रमस्काले सुन् १८६५ का मह काट्ने यन्त्रको आविस्कार गरे । जसले आधुनिक मौरीपालनमा क्रान्ति ल्यायो । सन् १८५७ मा मेहरिजेहान्सले कृतिक चाकाको निर्माण गरे (Bee keeping wikipedia.org) ।

सर्व प्रथम एशिया महाद्विपको दक्षिण पूर्वी भागमा मौरी पाईएको थियो । त्यहाँबाट मौरी अमेरिका तथा अस्ट्रेलिया पुग्यो । भौगोलिक परिवर्तनले गर्दा तिनीहरूको रङ्ग र आकारमा फरक पर्न गई विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा यसको पालन गर्न कम वृद्धि भएपछि वि.सं. २०२७ देखि नेपालमा मौरीपालन गर्न सुरुवात भएको थियो (शुक्ला २०००) । नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा हो भने परापूर्वक कालदेखि नै मूछे तथा खोजे घरहरूमा परम्परागत रूपमा मौरीपालनलाई व्यवसायकरण गर्न उन्नत प्रविधिको अवलम्बन साथै आयमूलक व्यवसायको रूपमा आशासित विकास गर्न सकिएको थिएन (बन्जाडे, २०६९) ।

सरकारी स्तरबाट नेपालमा मौरीपालन सम्बन्धी काम हुन थालेको धेरै वर्ष भएको छैन । शुरुमा काठमाडौंको गोकर्णमा विशेष तरिका अपनाएर मौरीपालन शुरु भएको थियो । त्यसपछि घरेलु उद्योग विभागले कृषक स्तरमा मौरीपालन तालिम दिई आधुनिक घर वितरण गर्न सुरु गरेको थियो । आर्थिक वर्ष २०२५/२०२६ मा दुर्गम क्षेत्र र स्थानीय विकास समितिबाट मौरीपालन तालिम सञ्चालन गरेको तथ्याङ्क भेटिन्छ । यसै बिचमा कृषि विभागको किट विज्ञान विभागले मौरीपालन सम्बन्धित प्राविधिक सेवा र सल्लाह प्रदान गर्दै आएको पाइन्छ । आ.व. २०३२/३३ सालमा व्यवसायिक तिर विकास आयोजना स्थापना साथै कृषि विभाग अन्तर्गत मौरीपालन सम्बन्धित कार्यक्रमको सुरुवात भयो । यस कार्यक्रम अन्तर्गत सर्वप्रथम काभ्रेपलाञ्चोक, ललितपुर र नुवाकोट जिल्लाहरूमा कृषक स्तरीय तालिमहरूको आयोजना गरी २५० वटा उन्नत घरहरू वितरण भएको तथ्याङ्क उल्लेख छ । तत्पश्चात नेपालका सिन्धुपाल्चोक, दोलखा, रामेछाप, सिधुली मकवानपुर, चितवन, धादिङ कास्की, जमजुङ, पाल्पा, पोखरा र सोलुखुम्बु लगायतका जिल्लाहरूमा कृषि शाखाद्वारा उन्नत मौरीघरहरू वितरण गरिएको थियो । यसै बिचमा प्रज्ञा विकास समिति मार्फत धादिङ चितवन र मकवानपुरका प्रज्ञा (धेपाङ) जातिहरू र महिला प्रतिक्षण अन्तर्गत कास्की, सुर्खेत जिल्लाहरूमा मौरी पालन तालिम आयोजना गरी घरहरू समेत वितरण गरिएको थियो । (मौरीपालन विकास शाखा, २०६८) ।

१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem)

आर्थिक सर्वेक्षण २०७५ अनुसार कृषि पेशामा करिब ६०.४% मानिस प्रत्यक्ष र १५-१८ प्रतिशत नेपाली अप्रत्यक्ष रूपमा कृषिमा पेशामा सङ्लग्न रहेका छन् । मानवले कम लगानी र थोरै समयमा बढी प्रतिशत दिने खेती प्रति आकर्षण बढाउनु खोज्न महत्त्वपूर्ण विषय हो । खाद्यबालीको तुलनामा मौरीपालन व्यवसायले ओगटेको क्षेत्र कम भएता पनि कम लगानीमा पनि बढी आमदानी गर्न सकिन्छ । प्रतिफलको राम्रो स्रोत तथा व्यवसायको रूपमा मौरी पालनलाई लिन सकिन्छ । कम लगानीमा बढी प्रतिफल दिने अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा व्यापार विस्तार गर्न सक्ने मौरीपालन व्यवसायबाट कृषि क्षेत्रमा आश्रित जनसंख्यालाई आर्थिक प्राप्त गर्न सक्ने भए तापनि अधिकांश ग्रामिण क्षेत्रका जनताहरू मौरीपालन व्यवसायमा पछि परेको देखिन्छ । शहरी क्षेत्रमा भन्दा ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरू मौरीपालन व्यवसायमा कम संख्यामा सङ्लग्न भएको विभिन्न कृषि क्षेत्रको

तथ्याङ्कहरूबाट देखाए तापनि मौरीपालन व्यवसायबाट के कति नाफा प्राप्त गरेका छन् ? कतिलाई नोक्सान भयो ? कुन तरिकाबाट मौरीपालन गरेका छन् ? के कति तालिम प्राप्त छन् ? के कति तालिम अपर्याप्त छन्, को कति मौरी पालन व्यवसाय गर्न सक्दछन् ? मौरीपालन व्यवसाय गर्दा कस्ता-कस्ता समस्या आईपरेको छन् ? समस्या समाधान गर्न के कस्ता उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्छ । मौरीपालन व्यवसाय गर्दा मौरीपालनले कृषकहरूको आर्थिक अवस्थालाई कस्तो प्रभाव पारेको छ ? उनीहरूको बालबालिकाको शैक्षिक अवस्थामा कस्तो प्रभाव पारेको छ ? भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्ने प्रयास कुनै कृषि क्षेत्रबाट नभएकाले मौरीपालन व्यवसाय राम्रोसँग फ्रस्टाउन सकिरहेको छैन । मौरी पालन व्यवसायमा उपलब्ध स्रोत साधन अभाव छ । राज्यले मौरीपालन त कृषकहरूलाई आर्थिक अनुदान दिइतापनि मौरीपालन कृषकहरूले अपेक्षित लाभ प्राप्त गर्न सके वा सकेनन् भन्ने विषयमा तात्त्विक अध्ययन अनुसन्धान कसैले पनि गरेको छैन ।

मौरीपालन व्यवसाय परम्परागत रूपमा पालिँदै सञ्चालन गरिँदै आएपछि हाल परम्परागत रूपमै सञ्चालन हुँदै आएको छ । शहर क्षेत्र भन्दा ग्रामिण इलाका परम्परागत रूपमा यसको बढी पालन गरेको देखिन्छ । मौरी पालनमा विशेष गरी ग्रामिण इलाकामा परम्परागत रूपमा पालिए पनि आधुनिक व्यवसायको मौरी घरको प्रयोग भन्दा मुढे घरको बढी प्रयोग गरिएको पाइन्छ । व्यवसायको रूपमा भन्दा पनि जीवन निर्वाहको मात्र सिमित रहेको परिपेक्ष्यमा हाल आएर मौरी व्यवसायलाई आधुनिक व्यवसायिकताका रूपमा लिन थालेको छ । नेपालले मौरी पालन व्यवसायलाई बढाउनको लागि अनुदान स्वरूप विभिन्न तालिमको व्यवस्था गरे पनि यस क्षेत्रको अपेक्षित सुधार हुन सकेको पाइदैन । कृषकहरूलाई चेतनाको कमी उन्नत जातको मौरी व्यवसायको लागि उन्नत किसिमको घर, सामग्री , अनुदान, तालिम उपलब्धमा कठिनाई प्राविधिक जनशक्तिको अभाव, बजार सहज पहुँच समस्या जस्ता समस्याले यो व्यवसाय अपेक्षित रूपमा अगाडि बढ्न सकेको छैन । उपयुक्त समस्यालाई समय अनुसार सहि रूपमा समाधान गर्न सकेको खण्डमा नेपालमा मौरी पालन व्यवसायलाई आय आर्जनको राम्रो स्रोतको रूपमा लिई रोजगारीमा आत्मनिर्भरमा टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study)

यसको अध्ययनको साधारण उद्देश्य मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको अध्ययन गर्नु हो भने यस अध्ययनमा विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न रहेका छन् ।

१. मौरी पालन व्यवसायको वर्तमान अवस्था अध्ययन गर्नु,
२. मौरी पालन व्यवसायले कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको विश्लेषण गर्नु
३. मौरी पालन व्यवसायमा देखिएका समस्याहरू पत्ता लगाई निराकरणको लागि सुझावहरू पेश गर्नु ।

१.४ अध्ययनका प्रश्नहरू (Research Questions)

प्रस्तुत यस अध्ययन गुराँस गाउँपालिका वडा नं. ६ मौरीपालन व्यवसायमा कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव रहेको छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा निम्न प्रश्नको उत्तर खोज्ने प्रयास गरिएको छ :

- (१) मौरीपालन व्यवसायमा वर्तमान अवस्था कस्तो छ ?
- (२) मौरीपालन व्यवसायले कृषकमा आर्थिक तथा शैक्षिकमा कस्तो प्रभाव पारेको छ ?
- (३) मौरीपालन व्यवसायमा देखिएका समस्याहरू कसरी समाधान गर्न सकिन्छ ?

१.५ अध्ययनको महत्त्व (Importance of the Study)

आर्थिक सर्वेक्षण (२०७५) का अनुसार नेपालमा ६०.४ प्रतिशत मानिस कृषि पेशामा आबद्ध छन् । कृषि पेशालाई खाद्यान्नको रूपमा मात्र नभई वर्तमान परिवेशमा चेतनाको विकाससँग सँगै व्यवसायको रूपमा कृषि आबद्ध जनसङ्ख्या बढ्दो मात्रा छ । थोरै लगानी पनि मनग्य आमदानी गर्न सकिने व्यवसायको रूपमा पर्दछ । यो व्यवसाय आय आर्जनको राम्रो स्रोत पनि बन्न सक्छ । अध्ययन क्षेत्रमा सञ्चालित मौरीपालन व्यवसायले स्थानीय बासिन्दाको आय आर्जनमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने भएकोले यस्ता व्यवसायका

कारणबाट त्यहाँ रहेको पछ्यौटेपन गरिवी, अज्ञानता तथा असमानतत्व कम गर्दै लैजाने हो भने मौरीपालन व्यवसायलाई ठोस योगदान दिनेछ । उक्त व्याख्या विश्लेषणबाट मौरीपालन कृषकको आर्थिक तथा उनीहरूको बालबालिकाको शैक्षिक अवस्था लगायत विशिष्ट पक्षको स्पष्ट तथा विश्वसनियता नमूना सङ्कलन प्राप्त हुनेछ । त्यसै गरी मौरीपालन व्यवसाय सम्बन्धित चासो राख्ने मौरी पालकहरूको सामाजिक र शैक्षिक तथा सांस्कृतिक लगायतका विभिन्न कृषि पक्षसँग सम्बन्धित विषय अध्ययन अनुसन्धान गर्नेहरूलाई विशेष टेवा पुग्नेछ । मौरीपालन व्यवसाय गर्ने कृषकहरूको आर्थिक तथा उनीहरूको बालबालिकाको शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन गर्दा यस अध्ययनले निम्न महत्त्व राखेको छ ।

- यस अध्ययनले दैलेख जिल्ला गुराँस गाउँपालिका लाई थप परिचित गराउँदै त्यहाँ सञ्चालन रहेको घरेलु उद्योगहरू र उत्पादनमूलक आधुनिक मौरी पालन प्रवाह गर्दै त्यसक्षेत्रका जनताको आर्थिक तथा शैक्षिक स्थितिको लागि महत्त्वपूर्ण हुनेछ ।
- यस अध्ययनले मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरूको आर्थिक तथा उनीहरूको बालबालिकाको शिक्षामा पारेको प्रभाव अध्ययन गरी त्यस क्षेत्रका कृषकलाई सूचना प्रवाह गरी मौरी पालन व्यवसायका सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका बढ्ने छ ।
- यस अध्ययनले आर्थिक तथा शैक्षिक प्रभावको अध्ययन गर्ने हुँदा मौरीपालन व्यवसायमा प्रत्यक्ष चासो राख्ने विभिन्न व्यक्ति तथा संघ संस्थाहरू सरकारी सुचना प्राप्त गरी त्यस अध्ययनमा निती निर्माण गरी अगाडी बढ्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नेछ ।
- मौरीपालन व्यवसायहरूको बारेमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्न भावी पुस्तालाई सहयोग पुग्नेछ ।
- अध्ययन क्षेत्रमा मौरीपालन व्यवसाय गर्ने कृषकहरूको मौरीपालन व्यवसायमा देखा पर्ने समस्या र मासधानका उपायहरू खोज्न सहयोग पुग्नेछ ।

१.६ अध्ययनको परिसीमा (Delimitation of the Study)

अध्ययनको लागि छनोट गरिएको दैलेख जिल्लाको गुराँस गाउँपालिकालाई छनोट गरिए तापनि यस क्षेत्रका सम्पूर्ण मौरीपालक कृषकहरूको फर्मको अध्ययन गर्न समय र स्रोत, श्रम र आर्थिक दृष्टिले सम्भव नभएकाले अध्ययनलाई सीमित गरिएको छ । जसलाई निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

- यो अध्ययन दैलेख जिल्लाको गुराँस गाउँपालिकाअन्तर्गत वडा नं. ६ मा मात्र सिमित रहेको छ ।
- यो अध्ययन मौरीपालन व्यवसायमा सलग्न कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्था र उनीहरूको बालबालिकाहरूको शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषणमा सिमित रहेको छ ।
- यस अध्ययनमा मौरी पालन व्यवसायले पारेको अन्य प्रभाव नहेरी विशेषगरी कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रको प्रभावको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।
- यस अध्ययनमा गुराँस गाउँपालिका मौरीपालन व्यवसायीहरूले वर्तमान अवस्थाको मात्र अध्ययन गरिएको छ ।
- यस अध्ययनमा मौरीपालन व्यवसाय गर्ने सम्बन्धित क्षेत्रबाट मात्र तथ्याङ्क सङ्कलन गरिनेछ ।
- यो अध्ययन मौरीपालन व्यवसायमा सम्बन्धित भएकोले यसको अन्य क्षेत्रमा लागु हुन नसक्ला ।

१.७ मुख्य शब्दावली (Key Words)

प्रभाव : सकारात्मक तथा नकारात्मक वातावरणको अवस्था

निराकरण : समाधानका लागि अपनाइने पद्धति

कृषि बाली : खाद्यान्न, नगद तथा व्यवसायका रूपमा प्रयोग गर्न लगाइने बाली

कृषि : खेतीपाती गर्ने काम

नमुना : छनोट गरिएको प्रतिनिधिमूलक समूह

कृषक : कृषि पेसामा लाग्ने व्यक्ति

मौरी : प्राकृतिक रुपमा पाइने एक विशेष मेहनती किरा

आर्थिक : अर्थतन्त्रसँग सम्बन्धित धन पैसा

पकेट क्षेत्र : साना व्यवसायिक कृषि उत्पादन क्षेत्र

भूभाग : भौगोलिक अवस्था

१.८ अध्ययनको संगठन (Organization of the Study)

प्रस्तुत अध्ययन गुराँस गाउँपालिकाअन्तर्गत वडा नं. ६ मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरुको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव सम्बन्धमा रहेको छ । यस अध्ययनमा जम्मा ६ वटा अध्याय रहेको छ । पहिलो अध्यायअन्तर्गत परिचय, पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययन प्रश्न, अध्ययनको महत्व, अध्ययनको परिसीमा, मुख्य शब्दावली र अध्ययनको संगठन राखिएको छ । दोस्रो अध्यायमा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन, अनुसन्धानको अन्तर र कार्यात्मक ढाँचा क्रमशः समावेश गरिएको छ । अध्याय तीनमा अध्ययनको विधि, प्रक्रिया अनुसन्धान ढाँचा, तथ्याङ्कको स्रोत, जनसंख्या, नमुना आकार, नमुना छनोट रणनीति, अध्ययन क्षेत्रको परिचय, तथ्याङ्क संकलनको साधन, तथ्याङ्क संकलनको प्रविधि र नीतिग प्रावधान, तथ्याङ्क विश्लेषण रहेको छ । अध्याय चारमा अध्ययन क्षेत्रको सम्बन्धित क्षेत्रको तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषणसँग सम्बन्धित रहेको छ भने अध्याय पाँच तथ्याङ्कसँग सम्बन्धित विश्लेषण रहेको छ । अध्याय पाँच सम्बन्धित तथ्याङ्कको विश्लेषणसँग सम्बन्धित विवरण रहेके छ भने अध्याय छमा सारांश, निष्कर्ष तथा सुझाव राखिएको छ । अन्त्यमा अनुसूची एवम् सन्दर्भ सामग्री समावेश गरिएको छ ।

अध्याय-दुई (CHAPTER TWO)

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक ढाँचा (Review of Related and Theoretical Framework)

यस अध्ययनमा शीर्षकसँग मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव सम्बन्धित विभिन्न पाठ्यपुस्तक अनुसन्धान प्रतिवेदन लगायत अन्य अप्रकाशित अभिलेखहरूको पुनरावलोकन प्रकाशित तथा अप्रकाशित समीक्षा गरिएको छ ।

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of Theoretical Literature)

यस अनुसन्धानलाई पूर्णता प्रदान गर्न गर्नेका लागि अध्ययनसँग सम्बन्धित निम्नानुसारको सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

न्यौपाने (२०६०) ले “नेपालको मौरी खेती” भन्ने पुस्तकमा नेपालमा मौरी खेतीको महत्त्व प्रकाश पार्न कोशिस गर्न भएको छ । मौरी खेतीका लागि हिमाली र तराई भेग भन्दा पहाडी भेगमा मौरीकालागि उपयुक्त बासस्थान हो भने त्यहाँको हावापानीमा मौरी खेतीको लागि एकदमै उपयुक्त हुन्छ । नेपालमा बेरोजगार जनशक्तिलाई मौरी तर्फ आकर्षित गर्न सकेमा बेरोजगारी समस्यालाई केही हदसम्म समाधान गर्न सकिने कुरालाई मन्न गरेर मौरी खेतीको महत्त्व दिनानुदिन बढी रहेको छ । रैथाने मौरी भन्दा आधुनिक मौरी व्यवसाय फस्टाउदो छ । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा मह र मौरीको उपयोगिता बारेमा बताउन सरेमा यसको क्षेत्रलाई धेरै अगाडि बढाउन सकिन्छ । अहिले नेपालमा विश्व व्यापार संगठनको सदस्य भइसकेको सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रमुख व्यापारिक वस्तुको रूपमा महलाई पनि राख्न सकिन्छ भनी उल्लेख गर्नु भएको छ ।

बन्जाडे (२०६९) ले “कृषि तथा भेटनरी” भन्ने पुस्तकमा मौरीपालन व्यवसाय विकासको दृष्टिकोणमा परम्परागत रूपमा मात्र नभई आधुनिक रूपले पाल्न सकियो भने मानिसले त्यसबाट दिर्घकालिन फाइदा प्राप्त गर्न सक्दछ । आधुनिक मौरीको घरमा दुई कक्ष बनाइएको हुन्छ एक मह वा भण्डारण कक्ष र दुई सुपर वा दाउरा कक्ष अहिले जताजतै प्रयोगमा ल्याइएको आधुनिक घर न्यूटन बी हो जसमा ९ देखि १० वटा चौकोस राखिएको हुन्छ । न्यूटन ए र बी टाइपको घरहरूमा सेराना मौरी पाल्ने गरिन्छ भने मलिफेरा मौरी

पाल्ने घर न्यूटन बी भन्दा पनि ठूलो हुन्छ । यसरी आधुनिक तवरले पाल्ने गरेको मौरीपालनबाट वातावरणमा सुधार आउँछ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

अन्तराष्ट्रिय एकीकृत विकास केन्द्र (२०६९) ले (एपिसेरानामा राबु उत्पादन) भन्ने शीर्षकमा प्रत्येक मौरी गोला भित्र एउटा नाइके मौरी हुन्छ । उक्त मौरीलाई रानी मौरी भनिन्छ । एपिस सेराबा मौरी अनुशासित, परिश्रमी र घरपालुवा मौरी हुन् । प्राविधिको अनुसार एउटै गौलामा धेरै रानी मौरी भए तिनीहरू गोलाछुटाएर नयाँ घर निर्माण गर्नु पर्ने सल्लादिन्छन् यस पुस्तकमा मौरी घरमा कसरी रानी मौरी धेरै उत्पादन गरी नयाँ घर निर्माण गर्न सकिन्छ । भन्ने बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

खड्का (२०६९) ले 'भिर- भीरमा छुन् महासिकारी' भन्ने शीर्षकमा गरेको अध्ययनमा बढ्दो मह व्यापारले गर्दा म्याग्दी चिम खोलाका कृषकहरू मह भिक्नको लागि एउटा भिर पनि नभनीकन आफ्नो शरीरलाई जोखीनमा राखेर अक्करे भिरमा भुन्डिएर मह भिकी विक्री गर्ने गरेको र मह विक्रीका लागि बजार पुऱ्याउन नपाइकन भिकेको ठाउँबाट प्रतिलिटर रु १००० रूपैयाँमा मह विक्री हुने गरेको यसरी मह माथि कृषकको आकर्षण बढेपछि म्याग्दी जिल्लामा घरपालुवा मह उत्पादनमा वृद्धि भई वर्षमा ९ मेट्रिकटन मह उत्पादन भएको र जुन उत्पादन आधुनिक घरमा मौरीपालन गर्नको थियो । जिल्लाको प्राय सबै बस्तीमा धेरै थोरै परम्परा गत मुढेघारमा मौरी पाल्ने चलन भएता पनि जिल्लाको इडुवा, ज्यामरुकोट, तातोपानी, बाखेत पारलेखेत, र पाउँदार जस्ता ठाउँमा गरेको पाइयो भने जहाँ ३८०० घरमा आधुनिक मौरी पालन भइरहेको र परम्परामा शैलीमा एकाध कोठेघारमा माहुरी पाल्दै आएका कृषकहरूलाई माहुरी पालन सम्बन्धी तालिम औजार र घरसहयोग गर्दै आएकोले माहुरी पालनमा कृषकको आकर्षक बढेको र यो वर्ष अनुकूल मौसम आधुनिक घरको प्रयोग र मौरी पालन गर्न कृषकमा वृद्धि भएकाले मह उत्पादन वृद्धि हुन आएको उल्लेख छ ।

राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड (२०६९) ले सहकारी संवाद भन्ने पुस्तकमा मौरीपालन सम्बन्धमा मौरीपालन तथा मौरीजन्य व्यवसायको प्रबर्द्धन गर्न, मह प्रशोधन केन्द्र स्थापना गर्न र सदस्यहरूद्वारा उत्पादित मह मौरीजन्य एवम् समानहरू खरिद विक्री, वेचविखन गर्नको लागि बजारीकरणको संयन्त्र निर्माण गर्न जस्ता उद्देश्यहरू राख्दै नेपालमा मौरीपालन तथा मह उत्पादनको व्यवसायिक विकास तथा बजार व्यवस्थापन गरी नेपालमा छरिएका मौरी व्यवसाय सम्बन्धित गरिब विपन्न दलित, पिछ्छाडिएका वर्ग, जाति, तथा महिलाको

आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकास गर्नका लागि मह उत्पादन व्यवसायलाई प्रवर्द्धन र विकास गर्न नेपालमा सहकारी संस्थाको महत्त्व रहेको उल्लेखनिय भएको बताइएको छ ।

न्यौपाने (२०६७) ले नेपालमा मौरी खेती' नामक पुस्तकमा जैविक विविधताले सम्पन्न देश नेपालको अपार स्रोत मौरी हो भन्दै मौरीबाट हुने फाइदाहरू प्रकाश पार्न कोशिस गर्नु भएको छ । मौरीबाट उत्पादन उत्पादनहरूको मानिसलाई तन्दुरुस्त बनाउनुको साथै विभिन्न दीर्घ रोगी हरू सन्चो पार्ने प्रभावकारी हुन्छन् । त्यसैले मौरीबाट उत्पादित उत्पादनहरूलाई विधि धर्मलम्बीहरूको अलि महत्त्वपूर्ण स्थानमा पाइन्छ । हिउ, पानी र घना वस्तीले ढोकेको क्षेत्रहरू देशमो प्राय : सबै भागमा पालन सरिने मौरीको विकास कृपोषण र बेरोजगारीले गरेको हाम्रो गाउँ र शहरको जनसङ्ख्यालाई स्वस्थ र सम्पन्न बनाउन अति बढी भएका मौरीजन्य वस्तुहरू विश्व बजारमा नियमि गरेर प्रशस्त वैदेशिक मुद्रा भित्र्याउन सकिने यर्थात हाम्रो समुह विद्यमान हुँदाहुँदै विदेशीले गरेको बेरोजगार सशक्त जनशक्तिले कम खर्च र सजिलो विधि अपनाएर मौरीपालन गरेर विविध मूल्यावान वस्तु उत्पादन गर्नका लागि मौरी पाल्नु आजको उपयुक्त व्यवसाय भएको बताउनु भएको छ ।

रिजाल (२०६५) ले स्वास्थ्यको लागि मह भन्ने शीर्षकमा गरेका अध्ययन अनुसार महको महत्त्व, ऐतिहासिक महले बालकदेखि वृद्धसम्मको स्वास्थ्य बलियो हुने र विभिन्न स्वादिष्ट र स्वाध्यवर्धक परिकारहरू महको प्रयोगलाई अनिवार्य हुने कुरालाई उल्लेख गरेका छन् । मह यस्तो प्रकारको खाद्यात्व हो । जसले मानिसको स्वास्थ्यमा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ । मानिसले आफ्नो सौन्दर्य बढाउन लागि महको दैनिक सेवन अनुहार, हात खुट्टामा पनि लगाउन आफ्नो सौन्दर्यमा निखार ल्याउँछ । मह के युवा, के बालक के वृद्ध सबैलाई खानेकुरा हो । धेरै जसो मानिसले यसलाई बेचेर पनि आफ्नो आर्थिक अवस्था सुधारको देखिन्छ ।

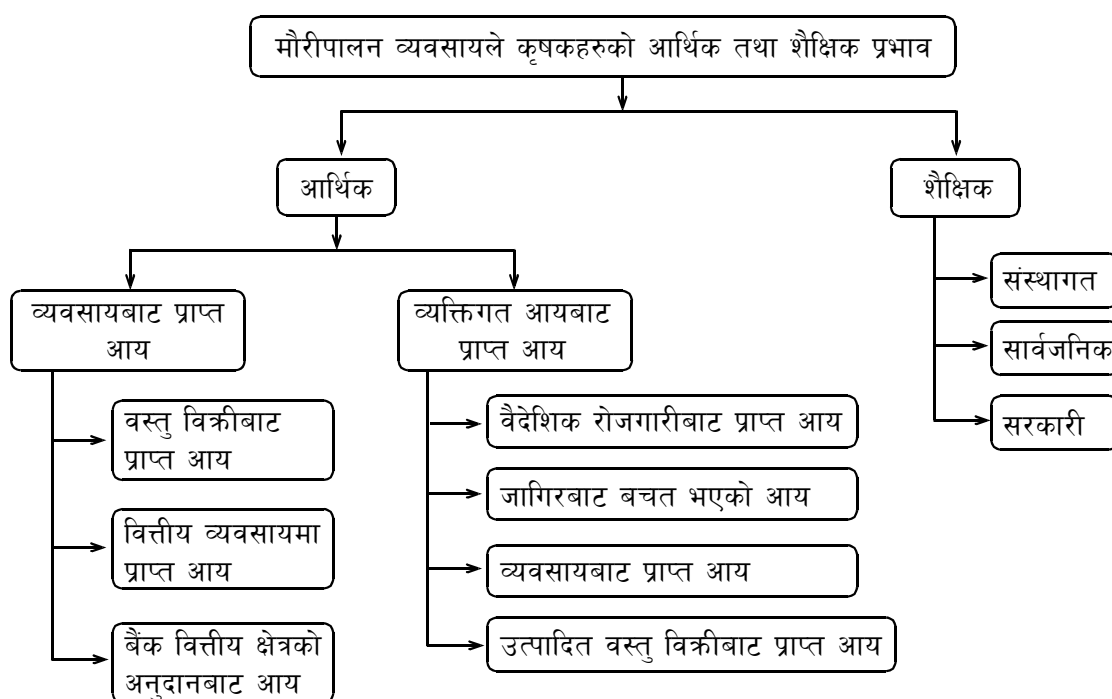
शर्मा (मिति उल्लेख नभएको) 'मौरी गोला निरीक्षण र अभिलेख राख्ने तरिका, मा गरेको अध्ययनबाट मौरी निरीक्षण घर बाहिर र घर भित्र गरिने निरीक्षण गर्न कृषकलाई सहज र सहयोग पुऱ्याउने हेतुले अध्ययन गरेको छ । मौरी गोलो निरीक्षण गर्न कृषकलाई सहज र सहयोग पुऱ्याउने हेतुले अध्ययन गरेको छ । मौरी गोलो निरीक्षणमा मुख्य तथा मौरी गोलमा मौरीको अवस्था पहिचान गर्न परेमा घर बाहिर निरीक्षणको उपयोग गरिन्छ । भने मौरी गोलोको अवस्थामा पहिचान तथा व्यवस्थापन सम्बन्धित पहिचान गर्न परेमा घर बाहिरको निरीक्षण उपयोग गर्न सकिने यस अध्ययनबाट जानकारी हुन आउँछ भने मौरी गोलाको निरीक्षण गर्दा मौसम सभा, उज्योला निरीक्षण गर्न व्यक्ति गन्धरहित बस्तुबाट टाढा

भई सर्तकल्क साथ निरीक्षण गर्नुपर्ने र निरीक्षण गरेको मिति, जम्मा चाका सङ्ख्या मौरी स्थिति, खानाको अवस्था र रोगको स्थिति सहितको अभिलेख राख्नु पर्न बताउनु भएको छ ।

२.२ अनुसन्धान अन्तर (Research Gap)

यस मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरुमा पारेको आर्थिक तथा शैक्षिक प्रभाव अन्तर्गत विषयमा गरिएका अध्ययनहरुमा विभिन्न खोज अनुसन्धान गरिएका थिए । तर यस मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरुमा पारेको आर्थिक तथा शैक्षिक प्रभावको सम्बन्धमा अध्ययन गरिएको छ । पूर्व अध्ययनहरुमा मौरीपालन व्यवसायको आर्थिक लागत, मौरीपालन व्यवसायले शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव, मौरीपालन व्यवसायमा कृषकहरुमा आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव जस्ता विषयमा मात्र अध्ययन गरिएकोमा र एउटै मौरीपालन व्यवसायमा कृषकहरुको आर्थिक तथा शैक्षिक प्रभाव क्षेत्रमा कम्ति मात्र अध्ययन अनुसन्धान गरिएकोमा मौरीपालन व्यवसायमा कृषकहरुमा आर्थिक तथा शैक्षिक प्रभावको अध्ययन गरिएको छ । यस विषयवस्तु गरिएका अन्य अध्ययन अनुसन्धान आधार मानी यस विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ । ग्रामीण मौरी व्यवसायको वर्तमान अवस्थाको बारेमा यथार्थ चित्रण गरिँदै सैद्धान्तिक रुपमा यस विषयमा खोज अनुसन्धान गरिएको छ ।

२.३ अवधारणात्मक ढाँचा (Conceptual Framework)

अध्याय - तीन (CHAPTER THREE)

अध्ययन विधि तथा प्रक्रिया (Methods and Procedure of the Study)

कुनै पनि अनुसन्धानमा उद्देश्य प्राप्तिका लागि आवश्यक वा अनुसार विभिन्न विधि र प्रक्रियाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यसमा खासगरी अध्ययनको ढाँचा, नमुना छनौट तथा तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया र तथ्याङ्क विश्लेषण जस्ता विषयहरू उल्लेख गरिएको छ ।

३.१ अध्ययन विधि र ढाँचा (Design and Methods of the Study)

दैलेख जिल्लाको गुराँस गाउँपालिका अन्तर्गतका ६ वडा अन्तर्गतका मौरी व्यवसायमा आबद्ध कृषक शैक्षिक र आर्थिक अवस्थाको अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने प्राथमिक तथ्याङ्कको सङ्कलन सम्बन्धित मौरी पालन व्यवसायको केन्द्रमा गई यस व्यवसायका व्यवस्थापन कार्यरत कर्मचारीलाई नमुना छनौट गरी अर्न्तवाता प्रश्नावली र अवलोकनको माध्यमबाट सूचनाहरू सङ्कलन गरिनेछ । यसका साथै द्वितीय तथ्याङ्क सङ्कलन मौरी व्यवसायका बारेमा प्रकाशित तथा अप्रकाशित स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरी तिनीहरूको विश्लेषण गरिनेछ । यस अनुसन्धानमा अनुसन्धान ढाँचा मिश्रित किसिमको हुनेछ र तथ्याङ्कलाई तालिकीकरण प्रतिशत र औशतमा देखाईएको छ ।

३.२ तथ्याङ्कको स्रोतहरू (Sources of Data)

यस अध्ययनको लागि तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिनेछ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

३.२.१ प्राथमिक स्रोत (Primary Source)

यस अध्ययनमा प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन स्रोतका रूपमा सम्बन्धित मौरी व्यवसायका संचालक तथा कामदारहरू हुनेछन् र प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन उक्त व्यवसायका सञ्चालन तथा कामदारहरूबाट अध्ययनसँग सम्बन्धित विषयवस्तुको बारेमा जानकारी लिइनेछ ।

३.२.२ द्वितीय स्रोत (Secondary Source)

प्राथमिक स्रोतबाट प्राप्त गर्न नसकिएका तथ्याङ्क साहायक वा द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त गरिनेछ । द्वितीय स्रोत अन्तर्गत गाउँपालिका जिल्ला कृषि कार्यालय जिल्ला कृषि कार्यालय अन्तर्गतका स्मारिका, अन्तराष्ट्रिय स्तरमा प्रकाशित तथ्याङ्क, जिल्लाका तथ्याङ्क कार्यकलय मौरी पालन विकास शाखा विभिन्न प्रकाशित तथा अप्रकाशित लेख रचनाहरू पत्रपत्रिकाहरू विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संघसंस्थाबाट निकालिएका पुस्तकहरू, अध्ययन अनुसन्धान कर्ताले मौरीपालन व्यवसाय सम्बन्धित निकालिएका सोधपत्र र प्रतिवेदनहरूबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिनेछ ।

३.३ जनसङ्ख्या नमुना र नमुना छनोटको रणनीति (Population, Sample and Sample Strategy)

३.३.१ नमुनाको आकार (Size of Sample)

यस अध्ययनमा दैलेख जिल्ला गुराँस गाउँपालिका अन्तर्गत वडा नं. ६ मा बसोबास गर्ने ११०२ कृषक परिवारमध्ये ७० घरधुरीका कृषकहरूलाई नमुनाको आकारको रूपमा छनोट गरिएको छ ।

३.३.२ नमूना छनौट रणनीति (Sampling Selection Strategy)

यस अध्ययनका लागि आवश्यक जनसंख्याको नमुना समान सम्भावनायुक्त नमुना छनोट विधि र उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट छनोट गरिएको छ ।

३.४ अध्ययनको क्षेत्र (Study Area and Field)

यस अध्ययनमा दैलेख जिल्ला गुराँस गाउँपालिका अन्तर्गत वडा ६ का मौरी व्यवसायको अध्ययन केन्द्रलाई मात्र यस अध्ययनमा राखिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलनका औजार तथा प्रविधि (Data Collection Tools and Techniques)

तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि निम्न किसिमका प्रविधिको प्रयोग गरिएको छ ।

क) अवलोकन विधि

ख) प्रत्यक्ष व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता

ग) छलफल

उल्लेखित विधिहरूलाई प्रयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नका लागि निम्न औजारहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

क) प्रश्नावली

ख) लक्षित समूह छलफल निर्देशिका

ग) अवलोकन फारम

३.६ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया (Data Collection Procedure)

यस अध्ययन कार्य सम्पन्न गर्नका लागि प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न मौरी व्यवसाय सदस्यहरूका लागि प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता र छलफल विधिहरू प्रयोग गरिनेछ, साथै द्वितीय तथ्याङ्क अध्ययनसँग सम्बन्धित विभिन्न पत्र पत्रिकामा प्रकाशित लेख, रचना, बुलेटिम, पुस्तकहरू, प्रकाशित तथा अप्रकाशित ग्रन्थहरू, विभिन्न वेबाइसटहरू, सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाबाट प्रकाशित लेख तथा रचनाबाट सङ्कलन गरिएको छ ।

३.७ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया (Data Analysis Process)

यस अध्ययनबाट सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुबै किसिमका तथ्याङ्क प्राप्त गरिएको छ । उपलब्ध तथ्याङ्कको प्रकृति हेरी आवश्यकता अनुसार तालिकी करण, प्रतिशत, औसत देखाएको छ । तालिकामा देखाएको तथ्याङ्कलाई सरल भाषामा व्याख्या गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

अध्ययन- चार (CHAPTER FOUR)

अध्ययन क्षेत्रको परिचय (Introduction of the Study Area)

यस अध्ययनमा दैलेख जिल्लाको संक्षिप्त परिचय र अध्ययनको लागि छनोट गरिएको गुराँस गा.पा.को संक्षिप्त परिचय सम्पूर्ण विवरण विषयगत शीर्षक अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१ दैलेख जिल्लाको परिचय (Introduction of Dailekh District)

दैलेख जिल्ला २८°५०'१५" मिनेट उत्तरी अक्षांशदेखि ८१°४२' मिनेट २८ सेकेण्ड पूर्वी देशान्तर फैलिएको एक कर्णाली प्रदेशअन्तर्गत पर्दछ । कुल क्षेत्रफल १५०५ कि.मि. (५८१ वर्गमाइल) यस जिल्ला समुन्द्र सतहबाट ४१६८ मिटर न्यूनतम ५४४ मिटरसम्म अवस्थित रहेको छ । जनगणना २०७८ अनुसार यहाँ कुल जनसंख्या २६०८५५ रहेको यस जिल्लामा पूर्वमा जाजरकोट उत्तरमा कालिकोट पश्चिममा अछाम र दक्षिणमा सुर्खेत जिल्लाको बिचमा रहेको एक रमणीय मध्यपहाडी जिल्ला पर्दछ । काठमाडौँबाट करिब ६५० कि.मी. पश्चिम कोहलपुरबाट १५० कि.मी. र सुर्खेत उपत्यकाबाट ६५ कि.मी. उत्तरमा पर्दछ ।

प्रशासनिक हिसाबले हेर्दा दैलेख जिल्ला नेपालको कर्णाली प्रदेश अन्तर्गत पर्ने एक रमणीय जिल्ला हो । कर्णाली प्रदेशका १० वटा जिल्लामध्ये राजनीतिक, सामाजिक तथा आर्थिक हिसाबले सबैभन्दा दुर्गम पहाडी जिल्लाको हो । कर्णाली प्रदेशका जम्मा १० वटा जिल्ला समावेश गरिएको छ । ४ वटा नगरपालिका र ७ वटा गाउँपालिका गरी जम्मा स्थानीय तह ११ वटा र जम्मा वडा संख्या ९० रहेका छन् । यस जिल्लामा २ प्रतिनिधि सभा र ४ वटा प्रदेश सभा रहेका छन् । यस जिल्लाको सदरमुकाम नारायण नगरपालिका हो । जुन समुद्र सतहाबरे ४१६८ मिटर उचाइमा छ ।

४.१.१ जिल्लाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि (Historical Background of District)

पौराणिक कालमा कर्णाली भेगको (हालको जुम्ला जिल्लाको सिँजा क्षेत्रमा) खस जातिका मल्ल राजाहरूको एउटा विशाल राज्य गरेको पाइन्छ । अहिले दैलेख जिल्ला पनि त्यसताकाको शितलकालीन राज्यको राज्यमा थियो । धेरै राजाहरूले राज्य गरिसकेपछि ई.सं.

१८३३ ताका जुम्ला राज्य टुक्रिएर स-साना बाइसे चौबिसे राज्यको उदय भएको थियो । प्राचीन र मध्यकालिन समयमा हालको दैलेख जिल्ला दुल्लु र बेलासपूर गरी दुई राज्य विभाजित भएको थियो ।

सोही समयमा शाके सम्वत (१३००-१४५५) को आसपासमा दैलेख जिल्ला एक राज्य खडा गरेको राज्य शाह भन्ने व्यक्ति राज्य संचालन गरेको पाइन्छ । इतिहास अनुसार सितकाली राज्यको रूपमा सञ्चालन गरिएको र ग्रिष्मकालीन राज्य सिँजालाई मानिन्थ्यो । ई.सं. १७८९ मा नेपाल एकीकरण अभियानको सिलसिलामा दुल्लु र बेलासपूर विभक्त राज्य संयुक्त एकीकरण गरिएको तथ्य ऐतिहासिक वर्णनहरूमा पाइन्छ । सोही आधारमा दैलेख जिल्ला कायम गरेको अभिलेखबाट देखिन्छ ।

४.१.२ भौगोलिक अवस्था (Geographical Condition)

दैलेख जिल्ला कर्णाली प्रदेशअन्तर्गत पर्ने साविक मध्यपश्चिमाञ्चल भेरी अञ्चलमा मध्य क्षेत्रफलको आधारमा सबैभन्दा सानो जिल्ला हो । यस जिल्ला २८°३५ देखि २९°८ उत्तरी अक्षांशदेखि ८१°२५ देखि ८१°५३ पूर्वी देशान्तर फैलिएको छ । जलवायु दृष्टिकोणले यस जिल्लाको धरातलीय आकारको विविधतासँगै यहाँको हावापानीमा पनि विविधता पाइन्छ । साँगुरो उपत्यकादेखि पर्वत शृङ्खलाको भिरालो पहाडहरूमा उष्ण उपोष्णदेखि लिएर समशितोष्ण र शितोष्ण जलवायु पाइए पनि खासगरी समशितोष्ण जलवायुको प्रधानता रहेको पाइन्छ । सालाखाला वार्षिक अधिकतम वर्षा १७०० कि.मी. वर्षा हुने यस जिल्लाको कुल खेतीयोग्य जमिन ४३१२१ हेक्टर मध्य २११८ हेक्टर खेतीमा मात्र १२ महिना सिँचाइ सुविधा पुगेको छ । प्राकृतिक स्रोत तथा नदिनालाको हिसाबले यस जिल्लाको मुख्य नदिको रूपमा लोहारेखोलाई लिइन्छ । जुन दैलेख जिल्लाको पूर्वीबाट दक्षिणतर्फ बहन्छ । साथै अन्य प्रमुख खोलाहरू, पराजुली खोला, पिरेखोला मटेला खोला आदि हुन् । दैलेख जिल्ला प्राकृतिक स्रोतहरूले जस्तै: जन, जंगल, माटो भरपुर जिल्ला हो (जिल्ला समन्वय समिति, २०७२/०७३) ।

४.१.३ जनसांख्यिक अवस्था (Demographic Conition)

राष्ट्रिय जनगणना (२०६८ जनगणना) अनुसार दैलेख कुल जिल्ला कुल जनसंख्या २६१७७० रहेको छ । जसमा पुरुषको जनसंख्या १२६९९० र महिलाको जनसंख्या १३४७८०

रहेको छ । जिल्लाभर कुल घरधुरी संख्या ४८९१२ रहेको छ । जिल्लाको जनघनत्व १७३.९३ वर्ग कि.मी रहेको छ भने औसत परिवार संख्या ५.३६ रहेको छ (जि.स.स. २०७२/०७३) ।

४.१.४ आर्थिक स्थिति (Economic Condition)

दैलेख जिल्लाको मानिसहरूको आर्थिक मेरुदण्ड भनेको कृषि हो । दैलेख जिल्लाको कुल ४३,१२१ हेक्टर खेतियोग्य भूमिमध्ये २११८ हेक्टर खेतीमा बाह्रै महिला सिँचाइ सुविधा पुगेको छ । यस जिल्लाको प्रमुख आय स्रोत नगदे तथा खाद्यान्न खाली, उत्पादन हो । आलु, काउली, मूला, गोलभेला, बन्दागोपी, साग, करेला, खेती जस्ता नगदेबाली उत्पादन गरिन्छ भने खाद्यान्न बाली धाखन, मकै, कोदो, गहुँ, खेती जस्ता बाली उत्पादन गरिन्छ । गाइपालन, भैसी पालन, बाख्र पालन, कुखुरा पालन, मौरीपालन जस्ता घरेलु उद्योगले दैलेख जिल्लालाई चिनाउने प्रतिकहरू हुन् (जिल्ला स.स. दैलेख, २०७२) ।

४.१.५ शैक्षिक स्थिति (Eductional Condition)

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को जनगणना अनुसार दैलेख जिल्लाको साक्षरता दर ६२.९ प्रतिशत जिल्ला साक्षरता प्रतिशत रहेको छ । जसमा पुरुष ५२.९ प्रतिशत र महिला ७२.८ प्रतिशत रहेको छ । जिल्ला भरमा ३३.९ प्रा.वि., नि.मावि. ८६ वटा मा.वि. ४६ र उच्च मा.वि. ४१ वटा साथै संस्थागत विद्यालय २८ वटा रहेका छन् (जिल्ला समन्वय समिति २०७२/०७३) ।

४.१.६ स्वास्थ्य स्थिति (Health Status)

दैलेख जिल्लाको स्वास्थ्य अवस्थालाई नियालेर हेर्दा जिल्ला अस्पताल १ सहित २५ शैय्याको, दुल्लु अस्पताल २ वटा दुल्लु र नौमुले गरी दुर्क सहित १५ शैय्यको अस्पताल रहेको, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र २ सहित ३ शैय्याको अस्पताल रहेका छन् । स्वास्थ्य चौकी १६ उपस्वास्थ्य चौकी ४० वटा, आँखा उपचार केन्द्र १ रहेका छन् । आयुर्वेद अस्पताल २ वटा रहेका छन् । यस जिल्लाको मानवीय स्वास्थ्य अवस्था जन्मदर ३४.३६ प्रतिशत सँगै मातृमृत्युदर १७०.० प्रति लाख जीवित जन्ममा) साथै बाल मृत्युदर ५४ प्रतिहजार (जीवित जन्ममा) औसत आयु ६१.९ वर्ष रहेका छन् । स्वास्थ्य संस्थामा काम गर्ने जम्मा डाक्टर ६५४४२ रहेको पाइन्छ ।

४.१.७ धार्मिक तथा पर्यटन क्षेत्र (Religions and Tourism Area)

पर्यटकीय लागि स्वच्छ, शान्त, सफा र सुरक्षित दैलेख नेपालको भौगोलिक विकटता भएपनि भौगोलिक रूपमा भरिपूर्ण रहेको छ । प्राचीन कालदेखि नै देवभूमि पवित्र भूमिका रूपमा प्रसिद्ध दैलेख करिब ९९.५ प्रतिशत हिन्दु धर्मावलम्बीहरू हुन् । राष्ट्रिय भाषा नेपाली हो । जिल्लाका प्रमुख धार्मिक स्थलहरूमा श्रीस्थान, नभीस्थान, पादुकास्थान, लल्लोडुश्वर, कोटिला र धुलेश्वर पर्दछन् । जसलाई पञ्चकोशी पनि भनिन्छ । यी मध्ये दैलेखको दुल्लु ज्वालाका प्रसिद्ध तिर्थस्थल हो । दैलेख एक धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, पुरातात्विक जस्ता स्थलहरूले भरिपूर्ण जिल्ला हो ।

पर्यटकीय स्थलको गतत्वको एक स्थल हो । यहाँ पर्यटकीयसँगै धार्मिक पर्यटकीय व्यक्तिहरू अत्यधिक रोजाई एक स्थान हो । पाँच पाण्डवले निर्माण गरेको गडीको पनि निकै चर्चा रहेको छ । धार्मिक तथा ऐतिहासिक रूपको पर्यटकीय रोजाई प्यारो भूमि छ दैलेख (जि.स.स. दैलेख २०७४) ।

४.१.८ यातायातको अवस्था (Situation of Transportation)

भौगोलिक हिसाबले विकट कर्णाली प्रदेश अझै पनि दुईवटाजिल्ला मुगु र डोल्पामा मोटर बाटो पुगेको छैन । कर्णाली करिडोर सुर्खेतको बाङ्ग्ये सिमलदेखि जुम्लासम्म २६९ कि.मी. लामो करिडोर कर्णालीका विभिन्न जिल्लासँग दैलेखलाई पनि छोएको छ । दैलेखले सुर्खेत सदरमुकामसँगै जोडिएको छ । यसको मुख्य सडक पिच भएपनि अन्य रोडहरू कच्ची रहेको छ । ग्रामीण इलाका अधिकांश बाटाहरू कच्ची रहेका छन् । भौगोलिक विघटताका कारण रोड निर्माण समस्त्रसँगै अन्य भूगोल यस जिल्लाका धमाधम बाटो खोल्ने काम अगाडि बढी रहेको पाइन्छ (जि.स.स.दैलेख, २०७४) ।

४.२ गुराँस गाउँपालिकाको परिचय (Introduction of the Gurans Rural Municipality)

नेपाल सरकारले २०७३ फागुन २७ गते गरेको स्थानीय तह घोषणाअनुसार साविकका, खड्कबाडा, बराह, सेरी, गोगनपानी, पिलाडी र हात्तिकाँडा गाविसहरू समायोजन गरी गुराँस गाउँपालिका गठन भएको हो । २०७५ उत्तरी अक्षांशदेखि ८१.६३३३ पूर्वी देशान्तरणसम्म अवस्थित छ । कर्णाली प्रदेश सुर्खेतबाट २५ कि.मी. दुरीमा रहेको यस

गा.पा. नेपालको नक्सा जस्तो देखिने समुद्र सतहबाट ५४४ मिटर उचाई छ । ८ ओटा वडा रहेको यस गाउँपालिकाको कुल क्षेत्रफल १६४.७९ वर्ग कि.मी. फैलिएको छ । आलु र तरकारीको नामले प्रसिद्ध यस गुराँस गाउँपालिका कर्णाली प्रदेशको सदरमुकामबट पश्चिम दैलेख सदरमुकाम जाने बिच बाटोमा आफ्नै भवनमा सञ्चालन छ ।

यस गाउँपालिका गुराँस कुलको मनमोहक दृश्य र चिसो हावापानीको साथै रमणीय पर्यटक स्थल तालपोखरी, धावखाने गुफा, कुइमा ताल जस्ता रमणीय पर्यटकीय स्थल रहेका छन् । लोकल कुखुरा कर्णाली तथा लोहोरे खोला माछा स्थानीय खानेकुरा पाइने प्रसिद्ध ठाउँ गुराँस गा.पा. तापक्रम २५ डिग्री सेल्सियसदेखि ३५ डिग्री सेल्सियससम्म प्रसिद्ध छ । कर्णाली राजधानीबाट प्रदेशका अन्य पहाडी र हिमाली जिल्लाहरूमा जानेको मूलद्वारको रूपमा रहेको गुराँस गा.पा. कृषि, पशुपंक्षी, वन, जडीबुटी, पर्यटन तथा साना अन्य उद्योग अन्य उद्योगहरूको लागि उपयुक्त स्थान रहेको छ । कृषि तथा पशुपंक्षी व्यवसायमा ९२.३३ प्रतिशत आर्थिक जनसंख्या आवद्ध रहेको कृषि, पशुपंक्षी, वन, जडीबुटी पर्यटन तथा साना व्यवसाय सज्जा मनोरञ्जन स्थल रहेको छ । स्वच्छ, सुन्दर ठाउँसँगै पर्यटन गन्तव्य पहिलो रोजाई ठाउँ गुराँस पर्यटन विकासमा अगाडि भइरहेको छ (गुराँस गाउँपालिका, २०७६) ।

४.२.१ भौगोलिक अवस्था (Geographical Status)

दैलेख जिल्लाअन्तर्गत गुराँस गाउँपालिकाले १६४.७९ वर्ग कि.मी. क्षेत्र ओगटेको यस गा.पा. ८ वडा रहेका छन् । डुङ्गेश्वर गाउँपालिका, माहाभू गाउँपालिकाको सिमाना रहेको छ । समुद्र सतहदेखि ५४४ मिटर उचाईमा फैलिएको छ । यसको उचाई भाग वडा नं. ७ को स्थित मालिका कोप्ची जाजरकोट जिल्लाको सिमाना रहेको छ । विभिन्न प्राकृतिक सौन्दर्य ठाउँ गुराँस गाउँपालिका २८डु७५डु उत्तरी अक्षांश देखि ८१डु६३ पूर्वी देशान्तरमा अवस्थित छ (गुराँस गा.पा., २०७६) ।

४.२.२ जनसांख्यिकी अवस्था (Demography status)

यस गाउँपालिकामा जनगणना २०६८ अनुसार जम्मा २२डु३३ रहेको छ । यस गुराँस गा.पा. जनगणना २०५८ अनुसार यस गा.पा. जनघनत्व १३० कि.मी. (३५० वर्ग माइल) रहेको छ ।

तालिका नं. ४.१

गुराँस गाउँपालिकाको वडागत जनसंख्या विवरण २०७६

क्र.सं.	वडाहरू	घरधुरी	पुरुष	महिला	अन्य	जम्मा
१	१	१२०	३८०	४६०	-	८४०
२	२	८०	१८७	२११	-	३९७
३	३	१३२	३०१	३४०	-	६४०
४	४	३२४	५५०	७१०	-	१२६०
५	५	१३१	२४०	३००	-	५४०
६	६	३५०	५७८	५२४	-	११०२
७	७	१४१	२२०	३२०	-	५४०
८	८	१०४	१५०	२१०	-	३६०
कुल		१३८२	२६०६	३०७५		५६७९

स्रोत : गुराँस गाउँपालिका, २०७६ ।

तालिकामा वडागत घरपरिवार र कुल जनसंख्या देखाइएकोछ । जसमा १३८२ घरधुरी संख्या र कुल जनसंख्या ५६७९ मा पुरुष जनसंख्या २६०६ र महिला जनसंख्या ३०७५ रहेका छन् । सबैभन्दा बढी जनसंख्या वडा नं. ४ रहेको पाइयो भने कम जनसंख्या वडा नं. ८ रहेको पाइयो । सबैभन्दा धेरै घरधुरी सङ्ख्या वडा नं. ६ मा छ भने कम घरधुरी वडा नं. २ मा रहेको छ ।

४.२.३ शैक्षिक अवस्था (Educational status)

गुराँस गा.पा. वर्तमान शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा जम्मा विद्यालय संख्या ४६ वटा रहेका छन् । विद्यालयअन्तर्गत जम्मा पढाई हुने माध्यमिक विद्यालय १३ वटा सञ्चालनमा रहेका छन् । नि.मा. विद्यालय सञ्चालनमा जम्मा विद्यालय ३८ वटा रहेको छ । प्राथमिक

विद्यालय जम्मा सञ्चालनमा ५८ वटा रहेका छन् । बालविकास शिक्षा सञ्चालन गर्ने विद्यालय जम्मा ४२ वटा विद्यालय रहेका छन् । यस गा.पा. सञ्चालन सम्पूर्ण विद्यालय अनुसार जम्मा साक्षरता दर ७९.९३ प्रतिशत रहेको छ । साक्षरता दर अन्तर्गत महिला साक्षरता दर ७१.७७ प्रतिशत हुन् भने पुरुष साक्षरता दर ८६.८९ रहेका छन् । यसरी हेर्दा सबैभन्दा कम सञ्चालन विद्यालय मा.वि. विद्यालय हुन् भने सबैभन्दा बढी प्रा.वि. विद्यालय रहेको पाइयो । साक्षरता दरमा महिलाको तुलनामा पुरुषको साक्षरता दर बढी भएको पाइयो (गुराँस गा.पा., २०७६) ।

४.२.४ आर्थिक अवस्था (Economic Condition)

दैलेख जिल्लाअन्तर्गत पर्ने गुराँस गाउँपालिका आर्थिक मेरुदण्डको रूपमा कृषि र तरकारी उत्पादन हो । अधिकांश नगदे तथा खाद्यान्न बाली उत्पादन र पशुपालन लगायतका मौरीपालन गरी आर्थिक विकासलाई दरिलो पार्न सफल भएका छन् । यहाँका मानिसहरूको मुख्य आम्दानी स्रोत भनेकोव कृषि बाली, तरकारी बाली, जग्गा जमिन विक्री, नगद, पशुपालन, मिल तथा साना उद्योग लगायत व्यवसाय रहेका छन् भने नगद आयआर्जनको क्षेत्रहरूमा भने तरकारी, खेती, पशुपालन, अदुवा खेती, कफी खेती, मौरीपालन व्यवसाय, उद्योग व्यापार सरकारी तथा अन्य संघसंस्थामा रोजगारी मजदुरी पर्दछन् ।

विशेषतः बेमौसमी तरकारी खेचती यस गा.पा.का कृषिको ज्यादै ठूलो आम्दानी स्रोत बनेको छ । गुराँस गाउँपालिका ४२५ हेक्टर जमिन रहेको छ । यस गा.पा.मा ५६७९ घरधुरीमध्ये ३०० घरधुरी कृषिमा आबद्ध छन् (गुराँस गा.पा., २०७६) ।

४.२.५ सामाजिक अवस्था (Social Condition)

गुराँस गाउँपालिका विभिन्न जातजाति तथा भाषाभाषीको विविधता रहेको छ । विशेष गरी यस क्षेत्रमा हिन्दु धर्म र माने मानिएको बसोबास रहेको क्षेत्री जातिको बाहुल्यता बढी रहेको छ । यसको विवरणलाई तालिका नं. ४.२ मा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४.२

विभिन्न जातजातिको विवरण

जातजाति	कुल जनसंख्या	प्रतिशत
क्षेत्री	१०१५	४४.५१
ब्राह्मण	७२०	३१.५७
मगर	१३५	५.९२
कामी	१२०	५.२६
दमाइ	८०	३.५०
ठकुरी	२१०	९.२१०
अन्य	-	-
जम्मा	२२८०	१००

स्रोत : गुराँस गा.पा., २०७६ ।

तालिका नं. ४.२ मा गुराँस गा.पा.का जातजातिको जनसंख्यालाई देखाइएको छ । जसमा क्षेत्री सङ्ख्या १०१५ अर्थात् ४४.०५१ प्रतिशत, ब्राह्मण ७२० अर्थात् ३१.५७ प्रतिशत, मगर १३५ अर्थात् ५.९२ प्रतिशत, कामी १२० अर्थात् ५.२६ प्रतिशत दमाइ ८० अर्थात् ३.५० प्रतिशत ठकुरी २१० अर्थात् ९.२१० प्रतिशत र अन्य जनसंख्या नभएको छन् गुराँस गा.पा.मा सबैभन्दा बढी क्षेत्री बसोबास गर्दछन् ।

तालिका नं. ४.३

धर्मावलम्बी अनुसार जनसंख्या विवरण

धर्म	जनसंख्या	प्रतिशत
हिन्दु	४२४०	९०.५
क्रिश्चियन	२०	०.४६
बौद्ध	-	-
जम्मा	४२६०	१००

स्रोत : गुराँस गाउँपालिका, २०७६ ।

तालिका नं. ४.३ मा गुराँस गा.पा.को धार्मिक अवस्थालाई देखाइएका छ । जसअनुसार हिन्दु ४२४० जनाले मानिसले मान्दछन् अर्थात् ९०.५ प्रतिशत मानिसको संख्या रहेको छ । क्रिश्चियन धर्म मान्ने मान्छे २० जना रहेका छन् अर्थात् ०.४६ प्रतिशत मानिसले क्रिश्चियन मान्ने मानिसको सङ्ख्या रहेको छ ।

४.२.६ कृषि (Agriculture)

गुराँस गा.पा.को कुल कृषियोग्य भूमि ४२५ हेक्टर रहेको छ । कुल ३५० हेक्टर कृषि भूमिको २० प्रतिशत सिँचित र ८० प्रतिशत भूमि असिँचित रहेको छ । गुराँस गा.पा. अधिकांश बासिँदाले तरकारी उत्पादन गर्ने र तरकारीको महत्त्व बारे क्रमशः सचेतना हुँदै गएकोले करेसावारी र तरकारी खेतीमा वृद्धि हुँदै गएको छ । विशेष गरी वडा नं. २, ३, ४, ५, ६, ७ र ८ को केही भागमा किसानहरू व्यवसाय खेती प्रणाली अवलम्बन गरी राम्रो आय आर्जन गर्दै आएका छन् । किसानहरूले रसायन मल अत्यधिक बानी विकास भएको हुँदा उर्बरा शक्ति क्रमशः घट्दो क्रममा छ । अत्यधिक विषादी प्रयोग गरी तरकारी उत्पादन तरकारी खेतीमा कमीसँगै उत्पादनमा कमी आएको छ । साथै हरितकरण तरकारी खेतीमा पनि बढावा हुँदै गएको पाइएकोले तरकारी खेतीमा तापक्रम नमिलेकाले भाइरसजन्य रोगहरू आक्रमण गरेको र उपचारको लागि आवश्यक प्रविधि उपलब्ध नभएकोले उत्पादनमा थप घाटा सहनु परेको गुनासो पनि आएको छ । यसबारे उपयुक्त अनुसन्धान गरी किसानहरूलाई उपयुक्त सुझाव र प्रविधि उपलब्ध गराउनु पर्ने आवश्यक देखिन्छ (जि.वि.स., २०७४) ।

अध्याय पाँच (CHAPTER FIVE)

तथ्याङ्कको व्याख्या र प्रस्तुतीकरण (Analysis and Interpretation of Data)

यस अध्यायलाई तीन समूहमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो समूहमा मौरीपालनको वर्तमान अवस्थाका बारेमा चर्चा गरिएको छ भने दोस्रो समूहमा मौरीपालनले कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी तेस्रो समूहमा मौरीपालनमा समस्याहरू र ती समस्याहरू समाधानकअ लागि सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ मौरीपालनको वर्तमान अवस्था (Current Situation of Bee-Keeping)

५.१.१ नेपालमा मौरीपालनको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि (Historical Background of Bee-Keeping in Nepal)

यस पृथ्वीमा मानिसभन्दा पहिले मौरीको उत्पत्ति भएको पनि हुन सक्छ किनकी प्रायशः सबै पौराणिक एवं ऐतिहासिक ग्रन्थहरूमा मह र यसको महत्वको बारेमा उल्लेख भएको पाइन्छ । यसका साथै मानिसहरूले परापूर्वकालदेखि घरका खोपा, भ्याल, मदुस, मुढेघार अदिमा मौरी पाल्दै आएका छन् । यसरी पालिका मौरीले लगाएको मह, कुट छाउरा ज्योतिष विद्याअनुसार मुहुर्त (पक्ष, बार, तिथि) जुराएर मात्र काढ्ने प्रचलन गाउँघरमा अझसम्म विद्यमान छ ।

सरकारी स्तरबाट नेपालमा मौरीपालन सम्बन्धी काम हुन थालेको धेरै वर्ष भएको छैन । सुरुमा काठमाडौँको गोकर्णमा विशेष तरिका अपनाएर मौरीपालन सुरु भएको थियो । त्यसपछि घरेलु उद्योग विभागले कृषकस्तरमा मौरीपालन तालिम दिई आधुनिक घर वितरण गर्न सुरु गरेको थियो ।

आर्थिक वर्ष २०२५/०२६ मा दुर्गम क्षेत्र र स्थानीय विकास समितिबाट मौरीपालन सम्बन्धी व्यवसायिक कार्यक्रमहरू संचालन भएका थिए । आ.व. २०३२/३३ (कृषि वर्ष) मा ललितपुरको खुमलटारमा व्यवसायिक कीट विज्ञान शाखाको स्थापना भयो र मौरीपालन सम्बन्धी परीक्षण एवं विकासको थालनी भयो । यसै क्रममा काभ्रेपलाञ्चोक, नुवाकोट र ललितपुर जिल्लाहरूमा २५० वटा आधुनिक घरहरू वितरण गरिएका थिए ।

आ.व. २०३५/०३६ मा नेपाल पुनर्वास कम्पनीले तराईका ५ जिल्ला (कञ्चनपुर, कैलाली, बाँके, बर्दिया र सर्लाही) मा उन्नत घर वितरण गरेको थियो । आ.व. २०३७/०३८ मा साना किसान विकास आयोजना, युनिसेफ, व्यवसायिक कित विज्ञान शाखाले विशेष मौरीपालन कार्यक्रम संचालन गरेका थिए । आ.व. २०४२/४३ मा मौरी र रेशम कीरा खेती सम्बन्धी कार्यका लागि काभ्रे जिल्लाको खोपासीमा छुट्टै कार्यालयको स्थापना भयो ।

आ.व. २०४२/०४३ मा पूर्वराजा स्व. वीरेन्द्रबाट बक्सेको निर्देशनअनुसार ललितपुर जिल्लाको गोदावरीमा मौरीपालन केन्द्र छुट्टै स्थापन भयो । आ.व. २०४४/४५ देखि २०४९/०५० सम्म नेदरल्याण्ड सरकारको सहयोगमा मौरीपालन सेवालार्इ प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले “मौरीपालन तालिम तथा प्रसार सेवा आयोजना” लागु भई मौरीपालन विकासका लागि आवश्यक धेरै पूर्वाधारहरूको व्यवस्था भयो । यस अवधिमा धेरै मौरीपालक एवं त्यस क्षेत्रमा संलग्न कर्मचारीहरूले वैदेशिक तालिम प्राप्त भयो । मौरीपालन सम्बन्धी आधुनिक सामग्रीहरू कृषक समूहमा वितरण भए ।

समयको परिवर्तनसँगै यस कार्यक्रमको नाम फेरबदल हुने क्रममा २०४९/०५० मा मौरी विकास कार्यक्रम गोदावरी, २०५२/०५३ देखि मौरी विकास शाखा गोदावरी र २०६१ साल साउन १ गतेदेखि मौरीपालन विकास शाखा रहेको छ । यस शाखाबाट मौरीपालन सम्बन्धी तालिम र प्रविधि प्रचारप्रसार गरिन्छ । यस्ता प्राविधिक सेवा मौरीपालकलाई सुलभ तरिकाले उपलब्ध गराउन देशका विभिन्न स्थानहरूमा मौरीपालन स्रोतकेन्द्रहरूको स्थापना गरिएको छ र त्यहाँबाट आधुनिक मौरीपालनका लागि आवश्यक प्राविधिक ज्ञानका साथै विभिन्न औजार उपकरणहरू पनि विक्री वितरण हुने गर्छन् ।

नेपाल सरकार, मन्त्रीपरिषदको निर्णयअनुसार २०५३/१०/२८ देखि गोकर्णको मौरी विकास सम्बन्धी जिम्मेवारी कृषि विभागलाई हस्तान्तरण भई थप जनशक्तिका साथ राज निकुञ्ज मौरीपालन कार्यालय, गोकर्णमा संचालन भई आएकोमा २०६४ मा उक्त कार्यालयलाई त्यहाँबाट हटाई ललितपुरको गोदावरी स्थित मौरीपालन विकास शाखाको एक भवनमा अस्थायी तरिकाले राखियो । अनि २०६७ मा मेलिफेरा जातको मौरी विकास गर्ने गरी चितवन जिल्लाको भण्डारमा सारिएको छ ।

काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको खोपासीमा अवस्थित रेशम खेती विकास शाखा, ललितपुर जिल्लाको गोदावरीमा अवस्थित मौरी विकास शाखा र च्याउखेतीलाई समन्वय गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यक्रम संचालन गर्ने उद्देश्यले २०५२/४/१ देखि कृषि विभागअन्तर्गत व्यवसायिक कीट विकास महाशाखाको स्थापना ललितपुर जिल्लाको हरिहर भवनमा भयो । आ.व. २०५७/५८ मा यस महाशाखाको नाम परिवर्तन गरी व्यवसायिक कीट विकास निर्देशनालय राखियो ।

व्यवसायिक कीट विकास निर्देशनालय सबै जिल्ला कृषि विकास कार्यालय र यस अन्तर्गतका कृषि सेवा केन्द्र वा उपकेन्द्रहरू विभिन्न गैरसरकारी संघसंस्थाहरू र नेपाल सरकारको स्वीकृति लिएर खोलिएका अन्य मौरी स्रोत केन्द्रहरूबाट समेत मौरीपालन सम्बन्धी सेवा/प्रविधि उपलब्ध हुन्छन् ।

सबै जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरूले आफ्नो भौगोलिक अवस्था, चरणको सुविधा र जलवायु अनुसार मौरी विकास कार्यक्रम संचालन गर्ने गरेका छन् । जसअनुसार मौरीगोलासहित सम्पूर्ण सहयोगी सामग्रीको परल मूल्यमा ५० प्रतिशत र मौरीको आधुनिक वाअ टवववार घरमा २५ प्रतिशत अनुदान सुविधा दिँदै आएका छन् ।

कृषि सूचना तथा संचार केन्द्र र विभिन्न निजी संचार माध्यमहरूले विभिन्न प्रकाशन, रेडियो र टि.भी. कार्यक्रम मार्फत सरोकारवाला/उपभोक्ताहरूको घरदैलोसम्म प्राविधिक सेवा पुऱ्याउने गरेका छन् ।

कृषि अनुसन्धान परिषद्, कीट विज्ञान महाशाखा र यसअन्तर्गतका विभिन्न कार्यालयहरूले मौरीपालन प्रविधिको विकास गर्नुको साथै मौरी कृषकलाई आइपरेका विविध प्राविधिक समस्याहरूको समाधानका उपायहरूको खोज तथा अनुसन्धान गर्दछन् ।

कृषि विकास बैंक लगायनका वित्तिय संस्थाहरूले ऋण लिएर मौरीपालन व्यवसाय गर्न चाहनेहरूलाई ऋण सुविधा दिँदै आएका छन् । त्यस्तै विभिन्न गैरसरकारी संघसंस्थाहरूले मौरीपालनसम्बन्धी अनुसन्धान, तालिम, प्रसार सेवा (गोष्ठी, अनुदानमा सामग्री वितरण, प्राविधिक सेवा आदि) र अन्य केही संघसंस्थालाई आर्थिक सहयोग दिँदै आएका छन् ।

५.१.२ नेपालमा मौरीपालनको वर्तमान अवस्था (Current situation of Bee Keeping in Nepal)

नेपालमा परम्परागत मौरीपालन परापूर्वकालदेखि गरिँदै आएको भए तापनि एपिस सेरेना जातको घर पालुवा मौरीलाई प्राकृतिक एवम् सांस्कृतिक सम्पदाको रूपमा परम्परागत मुढे घर एवं खोपे घरमा राखी मह उत्पादन गर्ने प्रचलन हाल पनि नेपालको प्रायः सबै क्षेत्रहरूमा पाइन्छ ।

२०३२/२०३३ व्यवसायिक कीट विज्ञान आयोजना अन्तर्गत मौरीपालन कार्यक्रमहरू संचालन हुँदै आएको, २०४३/४४ सालमा मौरीपालन केन्द्र स्थापना भई २०४४ श्रावणमा मौरीपालन तालिम तथा प्रार सेवा आयोजना लागु भएको र २०५१/५२ सालमा मौरीपालन विकास शाखाको स्थापना भई हालसम्म मौरीपालन कार्यक्रमहरू संचालन हुँदै आएका छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र/इसिमोडले मौरीचरण, मौरीका वंश सुधार, मौरी प्रजाति संरक्षण, परागसेचन क्षमता अध्ययन तथा पुस्तक, पुस्तिका प्रकाशन आदि सम्बन्धी कार्यक्रमहरू गर्दै आएको छ भने नेपालका अन्य राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघ/संस्थाहरूले पनि मौरीपालन तथा परागसेचन सम्बन्धी कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै आएका छन् ।

नेपालमा एपिस मेलिफेरा मौरी भेटिएपछि परम्परागत मौरीपालन पद्धतिमा क्रमशः परिवर्तन आई व्यावसायिक रूपमा मौरीपालन सुरुवात भएको छ । यसबाट मौरीपालन कृषकहरूको रोजगारीमा वृद्धि हुनुका साथै मौरीपालनबाट बाली विरुवाहरूको परागसेचनमा प्रभावकारिता आई बाली विरुवाहरूको उत्पादनमा गुणात्मक एवं परिमाणात्मक वृद्धि हुनुका साथै वातावरण संरक्षणमा समेत सहयोग पुगिरहेको छ । नेपालको भौगोलिक बनोट तथा यसमा भएको प्राकृतिक स्रोतमा मौरीलाई उपयुक्त हुने बोटविरुवाको बाहुल्यता छ । साथै समयसमयमा लाग्ने बालनिली मौरी चरणको रूपमा अति नै उपयुक्त हुने गर्दछ । वनजंगलमा भएका वनस्पतिहरू पनि चरणको रूपमा प्रयोग भई मौरीपालनमा सहयोग पुग्न सक्दछ । नेपालको विद्यमान वनजंगल, खेती प्रणाली र चरण क्षमतालाई हेर्दा लगभग १० लाखसम्म मौरीपालन गर्न सकिने अनुमान गरिएको छ ।

नेपालमा ग्रामीण क्षेत्रमा परम्परागत रूपमा मौरीपालन गर्दै आएको अनुभवलाई पनि संगालो व्यवसायिक रूपमा मौरीपालन गर्न सकिने व्यापक सम्भावना रहेको छ ।

५.१.३ मौरीको जीवनचक्र (Life cycle of Honey Bee)

मौरीपालकले मौरीको जीवनचक्र, मौरीको आनीबानी, प्रकृति, उसका शत्रुहरु, जीवनी अध्ययन नगरीकन चाहेजति लाभ लिन सक्दैन । मौरी एक सामाजिक कीरा हो । मौरीको पूर्ण जीवनचक्र हुन्छ । तिनीहरु फुल, लार्भा, प्युपा र वयस्क हुन् । यिनीहरुको ३ वर्ग हुन्छ रानु, कर्मी र भाले । यी तीनै वर्गका मौरीहरुको जीवनचक्र चार अवस्थामा विभाजित भए तापनि फुल अवस्था बाहेकका अवस्थामा यिनीहरुको उमेर, अवधि फरक फरक छ । रानुले फुल पार्ने बेलैमा भाले, कर्मी र रानी बनाउनको लागि छुट्टाछुट्टै कोषमा फुल पारेको हुन्छ । छाउरा कक्षको चाकामा रानू कोष, भाले कोष र कर्मी कोष भन्ने हुन्छ ।

१. फुल अवस्था

मौरीको फुल सेतो रङ्गको लाम्बिलो हुन्छ । सेरानाको स्वस्थ रानीले एक दिनमा ३००-४०० सम्म फूल पार्दछिन् । रानूले फूल पार्दा रानी बनाउन रानी कोषा, कर्मी बनाउन कर्मी कोषमा र भाले बनाउन भाले कोषमा फूल पार्दछिन् । फुल अवस्था सबै वर्गमा ३ दिनको हुन्छ । एपिस मेलिफेरा जातको रानुले प्रतिदिन १५०० फुल पार्दछ ।

२. लार्भा अवस्था

सबै वर्गको लार्भाको रङ्ग सेतो हुन्छ र घुम्रिएको हुन्छ । रानी र भालेको लार्भा कर्मीको भन्दा ठूलो हुन्छ । रानी र कर्मी बन्ने कुरा यही अवस्थामा खाएको खानाका भर पर्दछ । रानी बनाउनु परेमा लार्भा अवस्था अवधि भर शाही खुराक खुवाइन्छ । कर्मी मौरी बनाउनको लागि भने २-३ दिनसम्म शाही खुराक खाएर त्यसपछि मधुरोटी (मह र कुटको मसावट) खुवाउँदछन् । लार्भा अवस्था ५-७ दिन सम्मको हुन्छ । लार्भाको उमेर बढ्दै गएपछि भित्री अंगहरुको विकास हुँदै जान्छ । यसै क्रममा पाँच काँचुली फेर्दछन् ।

३. प्युपा अवस्था

प्युपा अवस्थामा मौरीले खाने र चल्ने कुनै काम नगर्ने हुनाले यस अवस्थालाई अचल अवस्था पनि भनिन्छ । यसको शरीरमा भएको बोसोबाट यस अवस्थामा शक्ति प्राप्त गर्दछ ।

प्युपा अवस्था तीन वर्गमा ७-१४ दिनसम्म रहन्छ । यस अवस्थामा पनि उमेर बढ्दै गएपछि विभिन्न बाहिरी अङ्गहरूको विकास हुँदै जान्छ र रङ्ग पनि गाढा हुँदै जान्छ ।

४. वयस्क अवस्था

रानी मौरी अरु मौरीभन्दा अली ठुली, सलक्क परेकी गाढा रंगकी हुन्छिन् । पखेटाले आधा मात्र पेट ढाकेको हुन्छ । रानीको काम फूल पार्नु मात्र हो । भालेको काम रानीसँग संभोग मात्र गर्नु हो र कर्मी मौरीले आधा जिन्दगी घरभित्रको काम गर्दछिन् । रानू जन्मेको २/३ दिनमा न्यानो सफा मौसम पारेर गर्भाधानको लागि बाहिर आकाशमा उडेर भालेसँग समागम गर्दछिन् । समागमपछि भाले मर्दछ र रानूघारमा फर्केर ४-५ दिन पछि फूल पार्न थाल्दछिन् र रानूको पेटमा भालेको विर्य संकलन गर्ने छुट्टै थैली हुन्छ । रानी मौरीले दुई थरी फूल पार्दछे निषेचित र अनिषेचित । अनिषेचित फुलबाट भाले र निषेचित फुलबाट रानी वा कर्मी बन्दछ ।

५.१.४ नेपालमा मह उत्पादन गर्ने मुख्य मौरीका जातहरू (Major Species of Honey Production Bee in Nepal)

५.१.४.१ घरपालुवा मौरी (Domestic Honey Bee)

१. स्थानीय मौरी, एपिस सेराना

यसलाई एसियन मौरी पनि भन्दछन् । यो घरपालुवा मौरी हो । यो मौरी एक गोलामा करिब २५ देखि ३० हजारको संख्यामा हुन्छन् । यिनीहरू चर्नका लागि बढीमा १ कि.मी. सम्म उडान गर्न सक्दछन् । यसले अँध्यारो ठाउँमा धेरै चाका बनाई गुँड बनाएर बसने हुनाले यसलाई घरमा राखी पाल्न सकिन्छ । एक घर मौरीले वार्षिक १५-२० किलो मह उत्पादन गर्न सक्दछ ।

२. विकासे मौरी, एपिस मेलिफेरा

यसलाई यूरोपेली मौरी पनि भनिन्छ । यो पनि घरपालुवा हो । यो मौरीको शरीर सेरानान्दा ठूलो हुन्छ । यिनीहरूको संख्या पनि एक गोलामा ५०-६० हजार हुन्छ । यिनीहरू ४/५ कि.मी. सम्म चर्न जान सक्दछन् र यिनीहरूलाई घना चरण क्षेत्रको जरुरत पर्द । यो मौरीले वार्षिक ६०-८० किलो मह उत्पादन गर्दछ ।

५.१.४.२ जङ्गली मौरी (Wild Honey Bee)

१. एपिस डोरसाटा

यसलाई खागो र कतै सिङगोस पनि भनिन्छ । यो मौरी खुला उज्यालो ठाउँमा बस्न र गुँडलगाउन मन पराउने घरमा राख्न सकिँदैन । तराईर भित्री मधेशका प्रायः जङ्गलमा र कहिलेकाहीं घरका बाहिरी टपमा पनि नाङ्ला जत्रा एउटा चाका लगाएर बस्दछन् घरपालुवा भन्दा ठूलो शरीर हुने यी मौरीका एउटै गोलाले ४० किलो सम्म मह जम्मा गर्दछन् ।

२. एपिस लेबोरियोसा

यो भीर मौरी हो । पहाडका चट्टान, पहराहरुमा खुल्ला ठाउँमा एउटा गोलाले एउटै ठूला-ठूला चाका लगाई गुँड बनाउँदछन् । सिन्धुपाल्चोक तातोपानी, कास्कीको सिक्लेस, सवि, लमजुङको घलेगाउँ आदि यो मौरीको बासस्थान हो । यसले पनि एउटै गोलाबाट ४० किलोभन्दा बढी मह दिन्छ ।

३. एपिस फ्लोरिया

कठ्यौरी भनेर चिनिने यो मौरी भिँगा जत्रै हुन्छ र यसको चाका पनि हत्केलो बराबरको हुन्छ । यसले भित्री मधेश वेसीहरुको भाडी, बुट्यानमा यसले पनि खुल्ला ठाउँमा एउटा मात्र चाका लगाउँछ ।

५.१.५ मौरीको वर्गअनुसार कार्य विभाजन (Work Division by Honey Bee's class)

(क) रानु मौरी

रानू मौरीको मुख्य काम फुल पार्नु हो भने अर्को काम गोलाका सम्पूर्ण मौरीहरुलाई आवश्यकता अनुसार संचालन गर्नु हो । रानूले आफ्नो शरीरबाट विशेष प्रकारको गन्ध निकाल्छ र त्यो गन्धलाई गोलाका सम्पूर्ण मौरीहरुले ग्रहण गर्दछन् । यही गन्धका आधारमा मौरीले आफ्नो गोला पत्ता लगाउँछन्, गोला छुट्टिन्छन् र गृहत्याग गर्दछन् ।

(ख) भाले वा ढोर मौरी

- यो मौरी कर्मी मौरीभन्दा अलि ठूलो कालो र भुसिलो हुन्छ । भाले मौरीले केही पनि काम गर्दैन र अल्छी हुन्छ । खाना पनि कर्मी मौरीले खुवाउँछन् ।

- भाले मौरीको एकमात्र काम कुमारी रानूसँग सहवास गरी गर्भधान गराउनु हो । यिनको संख्या वसन्त र शरद ऋतुमा बढी हुन्छ । कुमारी रानूसँग सहवास गरेपछि भाले मौरी मर्छ र बाँकी भालेहरुलाई कर्मी मौरीले खाना नदिएर मार्दछन् ।

(ग) कर्मी मौरी

- मौरीले गोलामा मह, कुट संकलन गर्ने, छाउरा हुर्काउने, चाका निर्माण गर्ने, रानी र भालेलाई खुवाउने, घर सफा गर्ने, गोलाको सुरक्षा गर्ने आदि सबै काम कर्मी मौरीले गर्दछन् ।
- यिनीहरु आदि उमेरसम्म घरभित्रको र २०/२२ दिन उमेर वितेपछि घर बाहिरको काम गर्दछन् ।

५.१.६ आधुनिक मौरीपालनमा प्रयोग हुने सामग्रीहरु (Uses Materials of Modern Bee-keeping)

दशवटा चलायमान चौकोस भएको आधुनिक मौरी घर सेरानाका लागि 'न्यूटन वि' टाइप मेलिफेराका लागि 'लाङ्गस्ट्रथ' घर प्रयोगमा छन् ।

१. आधुनिक मौरी घर

उक्त घरमा २ कक्ष हुन्छन् । मह कक्ष (सुपर) माथिल्लो खण्ड र छाउरा कक्ष (ब्रुडच्याम्बर) तल्लो खण्ड ल्याङ्गस्ट्रथ घरको आकार न्यूटन वि घरभन्दा ठूलो हुन्छ । यी घरहरुका भागहरुमा क्रमशः आसन बोर्ड, प्रवेशद्वार, छाउरा कक्ष, छाउरा चौकोसहरु, भित्री ढक्कन, मह कक्ष, मह चौकोस, फिडिड हाल, जस्तापाताको छानासहित को बाहिरी ढक्कन, जालीदार भेन्टिलेसन रहेका हुन्छन् ।

२. न्यूक्लियस घर

४/५ फ्रेम मात्र मौरी राख्नको लागि प्रयोग गरिने सानो घरलाई न्यूक्लियस घर भनिन्छ ।

३. धुवाँदानी

मौरीघर खोलेर निरीक्षण गर्दा अथवा मह काट्दा मौरीले रिसाएर नचिलोस् भनी मौरीलाई शान्त पार्नको लागि र चाकाबाट मौरी हटाउनको लागि धुवाँव दिन यो उपकरण

प्रयोग गरिन्छ । प्रवेशद्वारबाट र भित्री ढक्कनको प्वालबाट २/३ पटक हल्का धुँवा दिएर मात्र घर खोल्नु पर्दछ ।

४. घुम्टी

हाम्रो टाउकोमा हुने संवेदनशील अंगहरुको सुरक्षाको लागि मह काढ्दा घुम्तीको प्रयोग जरुरी हुन्छ ।

५. पञ्जा

मौरीले हातमा चिल्ल नपाओस् भनी पञ्जा प्रयोग गरिन्छ ।

६. हाइभ टुल (ज्वावल)

मौरीको घर खोलेर चौकोसहरु भिक्नुपर्दा खोटो वा मैनुले टाँसेका चौकोसहरु छुट्याउन हाइभ टुलको प्रयोग गरिन्छ । धारिलो वा अंकुशे भएको हाइभ टुल प्रयोग गरी चौकोसहरु भिक्दा मौरीहरु डराएर भाग्दैनन् । मेलिफेरा मौरीको लागि हाइभ टुल अनिवार्य हुन्छ ।

७. महमदानी

चाका नविगारिकन सफा, शुद्ध गुणस्तरयुक्त मह काढ्नको लागि महमदानीको प्रयोग गरिन्छ । रिभर्सिबल महमदानी भएमा चौकोस फर्काइरहनु पर्दैन । यसरी मह भिक्दा चाका जस्ताको तस्तै रहन्छ र यसलाई पुनः प्रयोग गरी मह उत्पादन वृद्धि गर्न सकिन्छ । नेपालमा सन्ट्रिफ्यूगल फोर्सको आधारमा चल्ने घर चौकोस क्षमता भएको महमदानी प्रचलनमा छ ।

८. स्याँगी/चक्कु

चाका काढ्न र महको ढक्कन (सिल्ड) खोल्नको लागि धारिलो स्याँगी /चक्कुको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

९. ब्रेस/मौरी कुचो

मौरीलाई चाकाबाट हटाउनको लागि नरम कुचो वा ब्रुसको प्रयोग गर्नुपर्दछ । आसनबोर्ड र भित्री ढक्कनमा रहेका मौरी वा अन्य फोहोरलाई हटाउन पनि यसको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

१०. मह छान्ने जाली

मह काढ्दा मौरीको पखेटा, खुट्टा, चाका आदि महमा पर्ने हुँदा काढेको महलाई छान्न तार अथवा मसिनो कपडाको जाली प्रयोग गरिन्छ ।

११. रानी छेक्ने पाता

मह कक्षमा रानू गएर फुल नपारोस् भन्नको लागिछाउरा कक्ष र मह कक्षको बीचमा यो पाता प्रयोग गरिन्छ । यसबाट रानु छिर्न सक्दैन तर कर्मी मौरीहरु सजिलैसँग छिर्न सक्दछन् ।

१२. रानू ढोका

घारबाट रानु बाहिर निस्कन नपाओस् भनी घरको प्रवेशद्वारमा काठ र टिनको पाताबाट बनेको रानु ढोका प्रयोग गरिन्छ । निम्न अवस्थामा रानू ढोका प्रयोग गरिन्छ ।

- नयाँ रानू घरमा नरिक्तिउन्जेल
- हुल छुट्ने/गृहत्याग गर्ने समस्या
- घर गोला निरीक्षण पश्चात्
- गोला सारेपछि र नयाँ गोला घरमा राखेपछि ।

महत्वपूर्ण

घारभित्र कुमारी रानू भएको बेला रानू ढोका प्रयोग गर्नुहुँदैन । प्रयोग गरेमा कुमारी रानू वैवाहिक उडानमा जान पाउँदैन र गोला विनास हुन जान्छ ।

१३. रानू पिँजडा

नयाँ रानूलाई कुनै अर्को मौरी गोलामा एकैचोटी प्रवेश गराउनु खतरापूर्ण हुने भएकाले रानूको सुरक्षाका लागि रानू पिँजडाको प्रयोग गर्नुपर्दछ । यस्तो बेलामा ३ खण्ड भएको रानू पिँजडाको प्रयोग गरिन्छ भने १/२ घण्टाको लागि रानू थुन्न साधारण रानू पिँजडा (१ कोठे) प्रयोग गरिन्छ ।

१४. आधार चाका

आधुनिक मौरीपालनबाट बढी फाइदा लिन कृत्रिम रूपमा तयार पारिएको शुद्ध मैनाको चाका आधार प्रयोग गरिन्छ । यसबाट मौरीको समय, परिश्रम र शक्ति बचत भई मह उत्पादन बढ्छ । आधारचाका प्रयोग नगरिकन महमदानीबाट मह काढ्न सकिँदैन ।

५.१.७ मौरी गोलाको सामयिक व्यवस्थापन (Periodical management of Bee Colony)

मौरीपालन व्यवसायबाट उचित लाभ हासिल गर्नको लागि मौरीपालक किसानलाई मौरी गोलाको वार्षिक व्यवस्थापन सम्बन्धी राम्रो ज्ञान हुनु जरुरी छ । मौरी गोलाको वार्षिक व्यवस्थापन गर्न नसके मह उत्पादन र गोला बचाउन समेत कठिन पर्दछ । मौरीपालकहरुले निम्नअनुसार वार्षिक व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

१. वसन्तकालीन जीवनचक्र

तराई क्षेत्रमा माग/फागुन, मध्य पहाडमा फागुन देखि वैशाख र उच्च पहाडमा जेठसम्मको अवधिलाई मौरीको वसन्त काल मान्न सकिन्छ ।

- यस समयमा मौरी गोला मजवुत हुँदै जान्छ ।
- कर्मी मौरीलाई चरणमा जान र चाका निर्माण गर्न उत्साहितको लागि चिनी चास्नी खान दिने ।
- बाहिरी वातावरणमा मौरी चरण प्रशस्त मात्रामा हुँदा मह भण्डारतिर कर्मी मौरीहरु लाग्दछन् ।
- रानू मौरीको फूल पार्ने क्षमतामा वृद्धि हुन जान्छ ।
- घर (गोला) लाई जाडोबाट बचाउन रारिखएका सामग्रीहरु हटाई दिने
- यदि मह लिनु छ भने मह कक्ष थपिदिने
- रानूलाई फूल पार्नको लागि कृत्रिम आधार चाका एक/एक गरी हालिदिने ।
- गोला विभाजन गर्ने उत्तम समय पनि हो ।

- यस समयमा मौरीको हुल छुट हुने समय भएको हुँदा हुल छुट रोक्ने प्रक्रियाहरु अपनाउने ।

२. गृष्म/वर्षाकालीन जीवन चर्चा

खासगरी यो समयले आषाढको दोस्रो हप्तादेखि आश्विनको पहिलो हप्तासम्मलाई जनाउँछ ।

- मौरीगोलालाई गरम र पानीबाट बचाउनुपर्छ ।
- मौरी घरको नजिक पानीको श्रोतको बन्दोवस्त छैन भने सफा पानीको बन्दोवस्त गरिदिनुपर्दछ ।
- प्राकृतिक शत्रुहरुबाट गोला बचाउनुपर्दछ ।
- चिसोले गर्दा मौरी घरमा ओस लाग्ने समस्या हुन सक्दछ । घर निरीक्षण गरी ओस भए सुकाई घर सफा गर्ने ।
- पुराना मौरीले नढाकेका चाकाहरु हटाइदिने ।
- प्राकृतिक शत्रुहरुले धेरै हमला गरे पवेशद्वार सानो पार्ने ।
- रोग लागेको छ कि छैन हेर्न, छ भने औषधी उपचार गर्ने ।

३. शरदकालीन जीवन चर्चा

शरदकालले आश्विनको दोस्रो हप्तादेखि मंसीरको दोस्रो हप्तासम्मको समयलाई जनाउँछ । यो समयलाई कृत्रिम रानू उत्पादन गर्ने उत्तम समय मानिन्छ । यसबेला निम्न कार्यहरु गर्नुपर्दछ ।

- हुल छुट हुने हुँदा यसको बचावट गर्ने ।
- गोला विभाजन गरी गोला बढाउने ।
- मह कक्ष थपिदिने ।
- मह अपसरण गर्नु ।
- गोलालाई मजबुत बनाइराख्नुपर्छ ।

४. शितकालीन जीवन चर्या

मंसीरको तेस्रो हस्तादेखि माघको तेस्रो हप्तासम्मको समयलाई शितकालीन अवस्थाले जनाउँछ। यस समयमा निम्न प्रकारले मौरीको व्यवस्थापन गर्नुपर्छ।

- मौरीको लागि आपतकालीन समय भएको हुँदा गोला मजबुत राख्ने।
- गोलामा खाद्यान्नको कमी हुन नदिने, यदि भएमा चिनी चास्नी खान दिने।
- चिसोबाट मौरीलाई बचाउने।
- नचाहिँदो पुरानो चाकाहरु हटाइदिने।
- मौरीको घनत्व बढाउने।
- घरभित्रको ओस राम्ररी सफा गरी सुकाइदिने।
- गोला निरीक्षण नियमित गर्ने र निरीक्षणको अवधि सकेसम्म छोटो गर्ने।

५.१.८ मौरीका प्रमुख रोगहरु (Major Diseases of Honey Bee)

५.१.८.१ छाउरा मौरीका रोगहरु (Diseases of Brood Honey Bee)

मौरीको जीवनचक्र चार अवस्थामा पूरा हुन्छ तापनि रोग संक्रमण हुने अवस्था छाउरा (लार्भा) अवस्थामा र वयस्क हुन्। छाउरा अवस्थामा लाग्ने रोग र वयस्क अवस्थामा लाग्ने रोग फरक फरक छन् र एउटा अवस्थामा रोगले अर्को अवस्थालाई असर गर्दैन र छाउरा अवस्थामा लाग्ने रोगहरु निम्न छन्।

१. युरोपियन फाउल ब्रुड (EFB)

EFB एउटा सूक्ष्म जिवाणु *Melissococcus Pluitor* नामक ब्याक्टेरियाको संक्रमणबाट लाग्छ। यो जिवाणुले नयाँ लार्भाहरुको पेटमा संक्रमण गर्दछ र छिटो छिटो वृद्धि हुन्छ। छाउराको पेटभरी जिवाणु फैलिएर छाउरा कुहन्छन्। संक्रमित लार्भाको दिशाबाट जिवाणुहरु बाहिर निस्कन्छन्। तत्पश्चात् वयस्क मौरीले छाउरालाई खाना खुवाउँदा र कोष सफा गर्ने क्रममा रोग फैलाउँछन्। यो रोगफैलिदा गोला कमजोर हुने र नासिने गर्दछन्। युरोपमा मेलिफेराबाट यो रोग फैलिएको भए तापनि यस रोगले मेलिफेरा र सेराना दुवै मौरीलाई नराम्रो क्षति पुऱ्याउँछ।

लक्षण र पहिचान

- मह प्रवाहको मौसममा गोला कमजोर हुनु र मौरीको संख्या घट्दै जानु ।
- मौरीका क्रियाकलापहरु कम हुँदै जानु ।
- घरको प्रवेशद्वार अगाडि मरेका लार्भाहरु देखिनु ।
- छाउराको रंग परिवर्तन भई पहेलो खैरो खरानी रङ्गको हुन्छ ।
- लार्भाका श्वासनलीहरु (TRACHEAE) पारदर्शी हुनु ।
- लार्भाका बसाई असामान्य (तन्किएर) हुनु ।
- खुला कोषमा लार्भाहरु मर्नु ।
- कुहिएका लार्भाहरुबाट ह्वास्स बास आउनु ।
- छाउरा क्रममा (Brood pattern) एकरूपता नहुनु ।
- कुहिएको लार्भाहरु लस्सादार र सुकेपछि पाप्रा परेर कोषको भित्तामा टाँसिन्छन्, जसलाई मौरीले हटाउन सक्दैन ।

नियन्त्रण र व्यवस्थापन

रासायनिक औषधी प्रयोग गर्नु साटो निम्न बमोजिमको व्यवस्था गरेर रोग नियन्त्रण गर्नु राम्रो हुन्छ । एण्टिबायोटिकको प्रयोगले महको गुणस्तरमा नराम्रो असर पार्न सक्दछ । लगातारको औषधी प्रयोग गर्दा जीवाणुको प्रतिरोध क्षमा बढ्दै जान्छ र सो औषधीले काम गर्न समेत छाड्छ । त्यसकारण निम्न व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

- गोला मजबुत बनाएर राख्ने । एउटा गोलामा ६ फ्रेमभन्दा बढीछाउरा चाका हुनु पर्दछ ।
- मौरीले नढाकेका चाका, काला पुराना चाकाहरु घरबाट हटाउने र मौरीले ढाक्न सक्ने चाकाहरु मात्र घरमा राख्ने ।
- खाना अभाव हुन नदिने ।
- वर्षो पिच्छे रानू फेर्ने ।

- नियमित अवलोकन, निरीक्षण गर्ने ।
- रोगले संक्रमण गरेमा, नयाँ घरमा मौरी टक्टक्याएर चाकाहरु र रानु फेर्ने
- रोग सर्ने सक्ने कारणहरुमा ध्यान दिने ।
- रोगले संक्रमण भएका घर, चौकोस, चाकाहरु जलाउनु पर्दछ ।
- यो रोग कहिलेकाहीं आफै पनि नियन्त्रण हुन सक्दछ ।
- मौरी नयाँ घरमा टक्टक्याउने ।
- नयाँ चाका प्रयोग गर्ने ।

२. थाई स्याक ब्रुड (Thai Sac Brood Virus, TSBV)

यो सेराना मौरीमा लाग्ने मुख्य छाउरा रोग हो । यो रोग भाइरसद्वारा लाग्दछ । भाइरस जीवाणुले भर्खरको लार्भाको पेटमा संक्रमण गर्दछ । लार्भाको पेटमा यी जीवाणु हुर्किन्छन्, वृद्धि हुन्छन् र दिसासँगै बाहिर निस्कन्छन् । वयस्क मौरीहरुले सफा गर्ने र खाना खुवाउने क्रममा रोग फैलाउँदछन् । यो रोग थाइल्यान्डमा सेराना मौरीबाट सुरु भयो र सन् ८० दशकमा नेपाल पसेर ९०५ भन्दा बढी मौरी गोलाहरु मासिएको तथ्याङ्क पाइन्छ । बचेका मौरीमा यो रोग खप्न सक्ने क्षमता केही वृद्धि भएको छ, तापनि गोला कमजोर हुने र गृहत्याग गर्ने गर्दछन् ।

लक्षण र पहिचान

- लार्भाको रङ्ग परिवर्तन भएर फिक्का पहेलो, विस्तारै खैरो पछि कालो हुने गर्दछ ।
- संक्रमित लार्भाको बाहिरी छाला नरम भई फुल्छ र थैली (Sac) बन्दछ । सो थैलीमा हल्का पहेलो खैरो भोला बन्दछ । चिम्टीले रोग ग्रसित लार्भा हल्कासँग कोषबाट भिकेर हेर्दा थैलीभित्र लार्भा देखिन्छ ।
- रोगी लार्भा आफ्नो ठाउँ छोडी असामान्य तरिकाले कोषमा बस्दछन् । प्रायः कोषको भित्तामा अडेस लागेका देखिन्छन् ।
- रोगी ढक्कनको बीच भाग तलतिर धस्सिएको हुन्छ । बीचमा कालो हुन्छ ।
- मरेको लार्भा हटाउन ढक्कनको बीचमा मौरीले प्वाल पार्न थाल्दछन् ।

- सो ढक्कनभिन्न मरेका लाभाको पहिला टाउको अनि छाती र पेट कालो हुँदै जान्छ ।
- रोगी चाकाका छाउरा क्रम (Brood pattern) बिग्रिन्छ ।

नियन्त्रण व्यवस्थापन

यो TSBV रोग भाइरसको कारणले लाग्ने हुनाले निम्न बमोजिम गोला व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

- रोगी गोलाहरु पहिचान गरी मौरीखकबाट अलग्गै राख्ने ।
- नयाँ घरमा मौरी टक्टकाएर नयाँ आधार चाका र चिनी चास्नी प्रयोग गर्ने ।
- उपलब्ध भएमा नयाँ स्वस्थ रानू फेर्न ।
- सधैं गोला मजबुत, सफा र खाना उपलब्ध गराएर राख्ने र रोग फैलन नदिने उपायहरु अवलम्बन गर्ने ।
- रोगी घर, चाका, फ्रेमहरु जलाएर नष्ट गर्ने ।
- रोग खप्ने मौरी गोला छनोट गर्ने ।

५.१.८.२ वयस्क मौरीका रोगहरु (Diseases of Adult Honey Bee)

१. नोसिमा (Nosema)

नोसिमा एपिस (Nosema Apis) नामको सूक्ष्म स्पोर उत्पादन गर्ने परजीविद्वारा वयस्क मौरीमा यो रोग लाग्दछ । वयस्क मौरीको पेटमा यो रोगको स्पोरहरु हुर्केर उसको पाचन प्रणालीमा बाधा पुऱ्याउँछ । सो मौरीको दिशाबाट स्पोर बाहिर आउँछन् र अन्य निरोगी मौरीमा सर्दछन् । प्रायः यो रोग हिउँदको अन्तमा र वसन्तको सुरुमा देखिन्छ । यो रोगले सबै वर्गका मौरीमा असर पर्दछ ।

लक्षण

- चाकामा र प्रवेशद्वारमा मौरीले दिशा गर्नु ।
- रोगी मौरीको पेट फुल्नु ।
- मौरीको आयु कम हुनु र गोला कमजोर हुनु ।

नियन्त्रण

- मजवुत गोलामा यो रोग देखिए तापनि प्रायः जसो आफै नियन्त्रण आउँछ ।
- फ्यूमिडिल 'वि' औषधीको धुलो ५ ग्राम ४ लिटर चिनी चास्नी (२:१) मा घोलेर मौरीलाई खुवाउने ।
- साथै एसिटिक एसिड ८०५ को भोलले संक्रमित फ्रेम, घार, आसनवोर्डहरु व्यवस्थित गर्ने ।

२. अमिबा (Amoeba)

अमिवामा एक सूक्ष्म Cyst बनाउने *Malpighamoeba mellificae* नामक परजीवीको कारणले वयस्क मौरीमा लाग्ने रोग हो । यो मौरीको पेटमा दिशा गर्ने अङ्ग (Malpighian tubules) मा वृद्धि हुन्छ । दिशासँगै यसको सिष्ट बाहिर निस्केर अर्को मौरीको शरीरमा प्रवेश गर्दछ ।

यो परजीवीले संक्रमण गरेको मौरीले खास लक्षण भने देखाउँदैन यसको पहिचानको लागि प्रयोगशालामा सूक्ष्म परीक्षण गर्नु पर्दछ ।

यो रोग नेपालको सेराना र मेलिफेरा मौरीमा हालसम्म भेटिएको छैन । तर अन्य क्षेत्रमा मेलिफेरामा नोसिमा र अमिबा संगसंगै देखा परिसकेको छ ।

३. पक्षघात (Paralysis)

सूक्ष्म जीवाणु भाइरसका कारणले वयस्क मौरीमा पक्षघात हुने गर्दछ । जसलाई क्रोनिक पक्षघात भनिन्छ । भाइरस रोगका दुई फरक लक्षणहरु छन् । एउटा बेलायतका मौरीपालकले पक्षघात (Paralysis) भनेर नाम राखेका छन् । जसमा संक्रमित मौरीले आफ्नो पखेटा र शरीर असामान्य गतिमा चलाउँछ । उनीहरु उड्न असमर्थ भई घस्रेर हिँड्छन् । तिनीहरुको पेट फुलेको र पखेटाले ठाउँ छोडेको हुन्छ । विरामी परेका मौरीहरु थोरै दिनमा मर्दछन् । धेरै मौरीमा संक्रमण भएपछि प्रायः हस्तादिन भित्रमा नै गोला सखाप हुन्छ । खास गरेर गोलामा वर्षको अन्तमा एउटा रानू र एक मुठी मौरी मात्र बाँकी रहन्छ । यी सबै लक्षणहरु एकराइनसँग मिल्दोजुल्दो छन् ।

अर्को प्रकारको पक्षघात (Type 2) लाई बेलायतको Black robbers/little blacks नाम राखेको छ । यो खाले पक्षघातमा सुरुमा संक्रमित मौरीहरु उड्न सक्दछन् । तर तिनीहरु रौं विहीन हुन्छन् र रङ्ग गाढा हुन्छ, पेट भने केही ठूलो र चम्किलो हुन्छ । गोलाभित्र ती मौरीलाई स्वस्थमौरीले बराबर आक्रमण गर्दछन् भने बाहिर निस्केपछि सुरक्षा मौरीले घरभित्र छिर्न दिँदैनन् । थोरै दिनमै तिनीहरु उड्न नसक्ने हुन्छन् र चाँडै नै मर्दछन् ।

मौरीलाई पक्षघात बनाउने अरुपनि विभिन्न भाइरसहरु छन् । जस्तै: Cloudy WingVirus, Acute Paralysis, Arkansas Virus, black Queel Cell, Deformed Wing Virus, Egypt Virus, Kashmir Virus, (Indian Strain), Kashmir Virus (Australian Strain), Iridescent Apis cerana Virus, Filamentous आदि ।

नियन्त्रण

अन्य जिवमा जस्तै मौरीमा पनि भाइरसको औषधी नभएकाले माथि उल्लेख गरे जस्तै गोला व्यवस्थापन गर्नुपर्छ ।

५.३ मौरीपालनका समस्याहरु र समस्या समाधानका लागि सुझावहरु (Problems of Bee Keeping and Suggestions for Problem Solving)

मौरीपालनले अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरुको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा राम्रो र सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिए तापनि यहाँका कृषकहरु अनेकौं समस्याहरुबाट पीडित भएको पाइन्छ । कृषकहरुले अँगालिरहेका अन्य पेशा व्यवसाय जस्तै मौरीपालन व्यवसायमा पनि थुप्रै समस्याहरु रहेको भेटिन्छ । मौरीपालन व्यवसाय अन्य पेशा व्यवसायभन्दा अलि छुट्टै किसिमको व्यवसाय भएकोले अध्ययन क्षेत्रका नमुना घरधुरीहरुमा विभिन्न समस्याहरु आइपरेको देखिन्छ । ती समस्याहरुलाई समाधान गरी अगाडि बढ्नु अति आवश्यक देखिन्छ ।

५.३.१ मौरीपालन समस्याहरु (Problems of Bee-Keeping)

अध्ययन क्षेत्रका नमुना घरधुरीहरुमा मौरीपालनका समस्याहरुलाई निम्नानुसार तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ५.१

मौरीपालनका समस्याहरु

क्र.सं.	समस्याको विवरण	घरधुरी संख्या	प्रतिशत	कैफियत
१	प्राविधिक ज्ञानको अभाव	३८	३८	१५८ घरधुरी मध्ये
२	खेतीपातीमा विषादीको प्रयोग	३२	३२	
३	यातायातको समस्या	४५	४५	
४	चरण क्षेत्रको समस्या	५६	५६	
५	बजार समस्या	८६	८६	
६	आधुनिक मौरीपालन उपकरणका अभाव	८४	८९४	
७	ऋण सुविधाको अभाव	१२	१२	
८	मौरीको प्राकृतिक शत्रु तथा रोगजन्य समस्या	९२	९२	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका नं. ५.१ मा अध्ययन क्षेत्रका नमुना घरधुरीले मौरीपालनमा अनुभव गरेको समस्याहरुलाई देखाइएको छ ।

१. **प्राविधिक ज्ञानको अभाव** : मौरीपालक कृषकहरुलाई मौरीपालन सम्बन्धी प्राविधिक ज्ञान हुनु जरुरी देखिन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रका कृषकहरुले सामान्य तालिम एवम् आफ्नै अनुभवबाट मौरीपालन गर्दै आएकाले थुप्रै समस्याहरु भोगिरहेको देखिन्छ । जसको फलस्वरूप मह उत्पादनमा कमी आई उनीहरुको आमदानीमा समेत कमी आएको पाइन्छ । तालिका नं. ५.२६ अनुसार यस समस्याबाट पीडित घरधुरी संख्या ३८ रहेको छ ।

२. **खेतीपातीमा विषादीको प्रयोग:** यस अध्ययन क्षेत्रमा अहिले आएर खेतीबालीमा जथाभावी रासायनिक विषादी प्रयोगले गर्दा मौरीपालक कृषकहरु समस्यामा परेको पाइयो । तालिका नं. ५.२६ अनुसार यस्तो समस्याबाट प्रभावित घरधुरी संख्या ३२ रहेको छ ।
३. **यातायातको समस्या :** सडक यातायातको विकास भैनसकेकोले यस डाँडागाउँ गा.वि.स.मा मालसामान ढुवानी गर्नको लागि भरिया तथा घोडा खच्चडको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । कृषकहरु यातायात समस्याका कारणले गर्दा मौरी गोलालाई स्थानान्तरण गरी चरण क्षेत्रसम्म पुऱ्याउन नसकिएको, मौरीजन्य आधुनिक औजारहरु भित्र्याउन नसकेको, उत्पादित महलार्थ बजारसम्म लान नसकिएको जस्ता समस्याहरु बताउने गर्दछन् । तालिका नं. ५.२६ अनुसार यस्तो समस्याबाट प्रभावित घरधुरी संख्या ४५ रहेको छ ।
४. **चरण क्षेत्रको समस्या :** पहिला पहिला यस क्षेत्रमा मौरीको लागि चरण क्षेत्रको समस्या नरहेको कृषकहरु बताउने गर्दछन् । तर अहिले जनसंख्या वृद्धि संगसंगै तिब्र रुपमा वन फँडानी हुँदै गएको र वनमा डढेलो लाग्ने समस्याले गर्दा मौरीको चरण क्षेत्रमा कही आउँदा समस्या उत्पन्न भएको भन्ने कृषकहरुको भनाइ रहेको छ । तालिका नं. ५.२६ अनुसार यस्तो समस्या बताउने कृषकको घरधुरी संख्या ५६ रहेको छ ।
५. **बजार समस्या :** कृषकहरुले उत्पादन गरेको महलाई विक्री गर्नको लागि बजारको आवश्यकता पर्दछ । यहाँका कृषकहरु आफ्नो नजिकै कुनै स्थानीय बजार नहुँदा आफूले उत्पादन गरेको महलाई बजारसम्म नपुऱ्याई बढी मात्रामा घरमा नै उपभोग गरिरहेको भेटिन्छ । केही मात्रामा विक्री गरे तापनि स्थानीय विचौलिया व्यापारीहरुबाट उचित मूल्य नपाएर कृषकहरु पीडित भएको पाइयो । तालिका नं. ५.२६ अनुसार यस्तो समस्याबाट पीडित घरधुरी संख्या ८६ रहेको छ ।
६. **आधुनिक मौरीपालन उपकरणको अभाव :** आधुनिक मौरीपालनमा प्रयोग गरिने उपकरणहरु जस्तो, आधुनिक मौरीघार, न्यूक्लियस घार, धुवादानी, घुम्ती, पञ्जा, महमदानी, मह छान्ने जाली रानी छेक्ने पाता, रानू ढोका, रानू पिँजडा आदिको

प्रयोग गरी मौरीपालन गरेमा मह उत्पादनबाट राम्रो फाइदा लिन सकिने भए तापनि यस्ता उपकरणहरु देशव्यापी रुपमा सर्वसुल नहुनाले कृषकहरु समस्यामा परेको पाइयो । तालिका नं. ५.२६ अनुसार यस्तो समस्याबाट प्रभावित घरधुरी संख्या ८४ रहेको छ ।

७. **ऋण सुविधाको अभाव :** कृषकहरुलाई आधुनिक तरिकाले मौरीपालन गर्नको लागि आधुनिक उपकरणहरु खरिद गर्न ऋणको आवश्यकता पर्ने गर्दछ । यस अध्ययन क्षेत्रका मौरीपालक कृषकहरुलाई सुलभ तरिकाले ऋण उपलब्ध गराउने विशेष व्यवस्था छैन । यहाँका कृषकहरु ऋण लिनको लागि कित सदरमुकाम खलंगामा रहेको कृषि विकास बैंकमा जानुपर्ने कि त स्थानीय साहुमहाजनहरुबाट चर्को व्याजदरम ऋण लिनुपर्ने बाध्यकारी अवस्था देखिन्छ । तालिका नं. ५.२६ अनुसार यस्तो समस्याबाट पीडित घरधुरी संख्या १२ रहेको छ ।

८. **मौरीको प्राकृतिक शत्रु तथा रोगजन्य समस्या :** यस अध्ययन क्षेत्रका मौरीपालक कृषकहरुलाई मौरीको प्राकृतिक शत्रु तथा रोग जन्य समस्याले बेलाबेलामा धेरै सताउने गरेको पाइयो । मौरीको प्राकृतिक शत्रुअन्तर्गत अरिङ्गाल, बच्छ्युँ, कमिला, माकुरो, चराचुरुङ्गी, मलसाँप्रो, भालु जस्ता जीवजन्तुले मौरीलाई बढी सताउने गरेको पाइयो । यस्तै कृषकहरुले मौरीलाई कहिलेकाहीं के रोग लागेको हो भनी थाहै पाउन नसकिने रोग लागेको गरेको र रोग लागेपछि मौरीगोला कमजोर भई नास समेत हुने गरेको बताउँछन् । तालिका नं. ५(२५) अनुसार यस्तो समस्याबाट पीडित घरधुरी संख्या ९२ रहेको छ ।

यस अध्ययन क्षेत्रका मौरीपालक कृषकहरुमाथि उल्लेख गरिएका समस्याहरुको समाधान भइदिएमा यस व्यवसायबाट धेरै आर्थिक लाभ लिन सकिने कुरामा आशावादी रहेका छन् ।

५.३.२ मौरीपालनका समस्या समाधानका लागि सुझावहरु (Suggestions for Problem Solving for the Bee-Keeping)

यस अध्ययन क्षेत्रमा मौरीपालनको समस्या समाधानका लागि प्रस्तुत सुझावहरुलाई निम्नानुसार तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ५.२

मौरीपालनका समस्या समाधानका लागि सुझावहरु

क्र.सं.	समस्याको विवरण	घरधुरी संख्या	प्रतिशत	कैफियत
१	प्राविधिक ज्ञानको अभाव	३५	३५	१५८ घरधुरी मध्ये
२	खेतीपातीमा विषादीको प्रयोग	२६	२६	
३	यातायातको समस्या	५८	५८	
४	चरण क्षेत्रको समस्या	४५	४५	
५	बजार समस्या	६५	६५	
६	आधुनिक मौरीपालन उपकरणका अभाव	६२	६२	
७	ऋण सुविधाको अभाव	१७	१७	
८	मौरीको प्राकृतिक शत्रु तथा रोगजन्य समस्या	८६	८६	

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका नं. ५.२ अनुसार मौरीपालनका समस्याहरु समाधानका लागि प्रस्तुत सुझावहरु नमुना छनोटमा परेका १५८ घरधुरीकै मानिसहरुले भनेको आधारमा उल्लेख गरिएको छ ।

१. **प्राविधिक ज्ञानको प्रचारप्रसार** : मौरीपालन व्यवसाय ग्रामीण क्षेत्रका निमुखा, भूमीहिन किसान र महिलाहरुको लागि आयआर्जनको राम्रो आधार भएकोले सामान्य तालिममा मात्र भर नपरेर यस सम्बन्धी प्राविधिक ज्ञानको प्रचारप्रसार गरी यस व्यवसायप्रति दक्षता प्रदखन गरिनुपर्दछ । किनभने यो व्यवसाय घरको नजिकै थोरै ठाउँमा थोरै लगानी गरेर पनि सुरुवात गरेको वर्ष दिनमा प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिने व्यवसाय हो । तालिका नं. ५.२७ अनुसार यस्तो धारणा राख्ने कृषक घरधुरी संख्या ३५ रहेको छ ।

२. **खेतीपातीमा विषादीको प्रयोग नगर्ने** : उत्पादनमा वृद्धि गर्ने आशाले कृषकहरु खेतीपातीमा रासायनिक विषादीको प्रयोगतिर आकर्षित भएका छन् । रासायनिक विषादीको प्रयोगले अहिले कृषि उत्पादनमा वृद्धि भए तापनि दीर्घकालमा यसले कस्तो असर पार्दछ भन्ने कृषकलाई थाहा छैन । त्यसैले सबै कृषकहरुले खेतीपातीमा विषादी प्रयोगको दुरगामी असरहरु बारेमा सचेत भई खेतीपातीमा विषादी प्रयोग नगरे मौरीपालन एकराम्रो व्यवसाय बन्ने थियो । तालिका नं. ५.२७ अनुसार यस्तो धारणा प्रस्तुत गर्ने घरधुरी संख्या २६ रहेको छ ।
३. **यातायात सुविधा** : यस गा.वि.स.मा यातायात सुविधा अझै पुग्न सकिरहेको छैन । यातायातको असुविधाले गर्दा यहाँका कृषकहरु आफूले उत्पादन गरेको मह बजारसम्म पुऱ्याउन र आधुनिक मौरीपालन उपकरणहरु सजिलै खरिद गर्न सकिरहेका छैनन् । त्यसैले यहाँ यातायातको सुविधा भए राम्रो हुने थियो । तालिका नं. ५.२७ अनुसार यस्तो धारणा राख्ने घरधुरी संख्या ५८ रहेको छ ।
४. **चरण क्षेत्रको संरक्षण** : मौरीको चरण क्षेत्रमा देखिएको समस्या समाधान गर्नको लागि तिब्र रुपमा बढ्दै गइरहेको वन फँडानीलाई नियन्त्रण गर्ने र वनजंगलमा लागेको डढेलो नियन्त्रण गरी वनजंगलको संरक्षण गर्नुपर्दछ । यसो गर्न सकेमा मात्र पनि मौरीको चरण क्षेत्रमा देखिएको समस्या समाधान भई मौरीपालन फस्टाउन सक्दछ । तालिका नं. ५.२७ अनुसार यस्तो धारणा राख्ने घरधुरी संख्या ४५ रहेको छ ।
५. **आधुनिक मौरीपालन उपकरणको सर्वसुलभता** : परम्परागत रुपमा गरिँदै आएको मौरीपालन व्यवसायलाई विस्थापन गरी आधुनिक तरिकाले मौरीपालन गरेर मह उत्पादनमा वृद्धि गरी राम्रो आमदानी लिनको लागि देशव्यापी रुपमा सर्वसुलभ तरिकाले आधुनिक मौरीपालन उपकरणहरु कृषकहरुले सहजै प्राप्त गर्न सक्ने हुनु पर्दछ । तालिका नं. ५.२७ अनुसार यस्तो धारणा राख्ने घरधुरी संख्या ६५ रहेको छ ।
६. **मह संकलन केन्द्रको स्थापना** : यस क्षेत्रमा मौरीपालनसँग सम्बन्धित संघसंस्था एवं निकायले मह संकलन केन्द्रको स्थापना गरी कृषकहरुलाई आफूले उत्पादन गरेको मह आफैले संकलन केन्द्रसम्म पुऱ्याउने व्यवस्था गरिदिनुपर्छ । यस्तो व्यवस्था

गरिदिआमा स्थानीय कृषकहरु बिचौलिया व्यापारीहरुबाट ठगिनुपर्ने अवस्था सिर्जना हुने थिएन । तालिका नं. ५.२७ अनुसार यस्तो धारणा राख्ने कृषक घरधुरी संख्या ६२ रहेको छ ।

७. **ऋण सुविधा** : यस क्षेत्रमा आर्थिक रूपले असक्षम कृषकहरुलाई आधुनिक मौरीपालन उपकरणहरु खरिद गरी व्यवसाय संचालन गर्नको लागि कृषि विकास बैंक, सहकारी संस्था र अन्य सरकारी एवं गैरसरकारी संघसंस्थाबाट सरल, सुलभ र सस्तो व्याजदरमा ऋण लिन सक्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ । तालिका नं. ५.२७ अनुसार यस्तो धारणा राख्ने घरधुरी संख्या १७ रहेको छ ।

८. **मौरीको प्राकृतिक शत्रु तथा रोगको नियन्त्रण** : मौरीलाई प्राकृतिक शत्रुबाट बचाउनको लागि आधुनिक घरमा मौरीपालन गर्ने, जाँगरिलो र कम उमेरको रानू राखी गोला बलियो पार्ने तथा मौरीको प्राकृतिक शत्रुजीवलाई मार्ने गर्नुपर्छ । रोग नियन्त्रणको लागि सबैभन्दा पहिले त कृषकहरुले मौरीगोलामा रोग लागेर उपचार गर्नुभन्दा रोग लाग्न नै नदिनको लागि विशेष सावधानीहरु अवलम्बन गर्नुपर्छ । यस्तै मौरीपालक कृषकहरुको मौरीगोलामा कुनै रोगको संक्रमण देखिएमा उनीहरुले जानकारी गराउने बित्तिकै रोग नियन्त्रण गर्नको लागि कृषि प्राविधिक सेवा उपलब्ध हुनुपर्छ । तालिका नं. ५.२७ अनुसार यस्तो धारणा राख्ने घरधुरी संख्या ८६ रहेको छ ।

कुनै कार्य सुरु गर्ने क्रममा विविध खाले समस्याहरु उत्पन्न हुने गर्दछन् । ती समस्याहरुलाई समस्याकै रूपमा मात्र नलिएर समाधानका उपायहरु पनि खोज्दै गएमा सफलता प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस मौरीपालन व्यवसायमा पनि विभिन्न खालका समस्याहरु देखापरेका छन् । यी समस्याहरुलाई समाधान गर्दै गएमा मौरीपालनबाट भविष्यमा धेरै आर्थिक लाभ लिन सकिने सम्भावना देखिन्छ ।

५.४ मौरीपालक कृषकको विवरण (Discription of Bee Keeping Farmers)

यस शीर्षकमा मौरीपालक कृषकहरुको विवरणको विश्लेषण गरिएको छ । जसमा उनीहरुको जात, लैङ्गिक, वडागत, पेशा, धर्म, लिङ्ग र उमेरको आधारमा उत्तरदाताको पारिवारिक संरचनाको अवस्थालाई समावेश गरिएको छ ।

५.४.१ जातिय आधारमा मौरीपालक कृषक (Bee Keeping Farmers by Cast)

मौरीपालन व्यवसाय मुख्य तथा सबै जाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग, समुदायको लागि उपयुक्त मानिन्छ। अध्ययनको क्रममा अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोट परेका नमुना कृषकको जातिय विवरणलाई तालिका ५.३ मा देखाइएको छ।

तालिका ५.३

जातिय आधारमा मौरीपालनमा संलग्न कृषकको विवरण

क्र.सं.	जात	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	ब्राह्मण	६३	३९.८७
२	क्षेत्रीय	८०	५०.६३
३	मगर	१५	९.४९
४	अन्य	-	-
जम्मा		१५८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८।

तालिका ५.३ अनुसार नमुना छनोटमा परेका १५८ घरधुरी मौरीपालक कृषकमध्ये ६३ अर्थात् ३९.८७ प्रतिशत ब्राह्मण, ८० अर्थात् ५०.६३ प्रतिशत क्षेत्रीय, १५ अर्थात् ९.४९ प्रतिशत मगर जातका कृषक सङ्ख्याको मौरीपालन व्यवसायमा संलग्नता रहेको पाइयो।

५.४.२ वडागत आधारमा मौरीपालक कृषक (Bee keeping Farmers Wradswise)

नमुना छनोटमा गुराँस गा.पा.अन्तर्गतका अन्य वडा नभई वडा नं. ६ मा पर्ने ७० घरधुरी कृषकहरू एउटै वडामा रहेको पाइयो। नमुना छनोटमा परेका कृषक घरधुरी अनुसार यसै वडामा सञ्चालन मौरी व्यवसाय कृषकहरू हुन्। उनीहरू विशेष गरीव मौरी व्यवसायमा परम्परागत स्वरूपभन्दा चेतना शिक्षाको विकासले मौरी व्यवसायमा नयाँ आधुनिक सञ्चालन गरेको पाइयो। आधुनिक मौरी व्यवसाय सञ्चालनमा तालिम पनि लिएको पाइयो। मौरी उत्पादन सामाग्री परम्परागत शैलीभन्दा केही नयाँ औजार प्रयोग

गरेको पाइयो । मौरीपालन व्यवसायमा खासै मेहनत आवश्यक नपर्ने र आम्दानी आर्जन हुने चेतनाका कारण यस बढी संख्या देखिन्छ । आफ्नो दैनिकी खर्च चलाउन पनि सहज पाइयो । बालबालिकाको शिक्षादिक्षा पनि राम्रो भएको पाइयो ।

५.४.३ पेसाको आधारमा मौरीपालक कृषक (Bee Keeping Farmers by Occupation)

अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका ७० घरधुरी मौरीपालन व्यवसायमा संलग्न कृषकहरू कृषि पेसाको अलवा नोकरी, व्यापार र अन्य पेसामा संलग्न रहेको पाइयो । पेशाको आधारमा मौरीपालन व्यवसायीहरूको विवरणलाई तालिका ५.४ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.४

पेशाको आधारमा मौरीपालन व्यवसायीको विवरण

क्र.सं.	पेसाको विवरण	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	कृषि मात्र	४०	५७.१४
२	कृषि र नोकरी	२३	३२.८५
३	कृषि र व्यापार	७	१०
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७० ।

तालिका ५.४ अनुसार नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूमध्ये ४० अर्थात् ५७.१४ प्रतिशत कृषक संस्थाको मुख्य पेसा कृषि, २३ अर्थात् ३२.८५ प्रतिशत कृषक संख्या मुख्य पेसा कृषि र नोकरी, ७ अर्थात् १० प्रतिशत कृषक संख्या मुख्य पेसा कृषि र व्यापार रहेको पाइयो । माथिको विवरणअनुसार अन्य व्यवसायभन्दा कृषिमा आवद्ध जनसंख्या बढी पाइयो भने कम कृषि र व्यापार पेसा अगाल्ने संख्या कम पाइयो ।

५.४.४ धर्मको आधारमा मौरीपालन कृषक (Bee keeping Farmers by Religion)

अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका नमुना मौरीपालक कृषकहरू सबैले हिन्दु धर्म मान्ने गरेको पाइयो ।

५.४.५ लिङ्ग र उमेरको आधारमा उत्तरदाताको पारिवारिक संरचना (Family structure of Respondents by Sex and Age)

अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका मौरीपालन कृषकको परिवारमा रहेका कुल जनसंख्याहरूलाई उमेर र लिङ्गको आधारमा तालिका ५.५ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.५

लिङ्ग र उमेरको आधारमा उत्तरदाताको पारिवारिक संरचना

क्र.सं.	उमेर संख्या	महिला जम्मा	प्रतिशत	पुरुष जम्मा	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
१	०-५	८	३.५८	१५	७.७७	२३	५.५२
२	५-१५	५१	२२.८६	४१	२१.२४	९२	२२.११
३	१५-४५	१२४	५५.६०	१००	५१.८१	२२४	५२.८६
४	४५-६०	२५	११.२१	३२	१६.५८	५७	१३.७०
५	६० वर्षभन्दा माथि	१५	६.७२	५	२.५९	२०	४.८०
	जम्मा	२२३	१००	१९३	१००	४१६	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.५ मा मौरीपालन व्यवसायमा संलग्न घरपरिवारको जनसंख्या रहेको छ । जसमा महिला संख्या २२३ र पुरुष संख्या १९३ रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रमा संलग्न घरपरिवारमा ०-५ वर्ष उमेर समूहका जनसंख्या जसमा महिला ८ र पुरुष १५ जना गरी जम्मा २३ जना अर्थात् ५.५५ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै ५-१५ वर्ष उमेर समूहको जनसंख्या जसमा महिला ५१ जना र पुरुष ४१ जना जम्मा ९२ जना अर्थात् २२.११ प्रतिशत, १५-४५ वर्ष उमेरका समूहका जनसंख्या जसमा महिला १२४ र पुरुष १०० जना गरी जम्मा २२४ अर्थात् ५३.८४ प्रतिशत, ४५-६० वर्षका उमेर समूहका जनसंख्या जसमा महिला २५ जना र पुरुष ३२ जना गरी जम्मा ५७ जना अर्थात् १३.७० प्रतिशत र ६० वर्षभन्दा माथिको

उमेर समूहका जनसंख्या जसमा महिला १५ जना र पुरुष ५ जना गरी जम्मा २० जना अर्थात् ४.८० प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.४.६ धर्मको आधारमा मौरीपालक कृषक (Bee Keeping Farmers by Religion)

अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका नमुना मौरीपालक कृषकहरू सबैले हिन्दु धर्म मान्ने गरेको पाइयो ।

५.४.७ लिङ्ग र उमेरको आधारमा उत्तरदाताको परिवार संरचना (Family structure of Respondents by Sex and Age)

अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका मौरीपालक कृषकको परिवारमा रहेका कुल जनसंख्यालाई उमेर र लिङ्गको आधारमा तालिका ५.६ मा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५.६

लिङ्गको आधारमा मौरीपालक कृषकको विवरण

क्र.सं.	लिङ्ग	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	महिला	२५	३५.७१
२	पुरुष	४५	६४.२९
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.६ अनुसार नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूमध्ये २५ अर्थात् ३५.७१ प्रतिशत महिला कृषक संख्या र ४५ अर्थात् ६४.२९ प्रतिशत पुरुष कृषक संख्या मौरीपालन व्यवसायमा संलग्न रहेको पाइयो भने मौरीपालन व्यवसायमा महिला कृषकको संख्या भन्दा पुरुषको संख्याको संलग्नता बढी रहेको पाइयो ।

५.५ मौरीपालनको व्यवसायको वसवसायीकरणको अवस्था (Commercialization of Bee Keeping Farmers)

५.५.१ समय अवधिको आधारमा नमुना कृषकको मौरीपालनको प्रारम्भिक अवस्था (Initial Condition of Sample Bee Keeping Farmers by Time Duration)

गुराँस गाउँपालिकामा मौरीपालन व्यवसाय वि.सं. २०४८ सालदेखि शुरु गरेपनि व्यवसाय रूपमा भने वि.सं. २०६२ सालदेखि शुरु गरेको पाइयो । नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरू सबैले एकै समयमा मौरीपालन नगरी भिन्न भिन्न समयमा मौरीपालन गरेको पाइयो । नमुना कृषकको मौरीपालनको प्रारम्भिक अवस्थालाई तालिका ५.७ मा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५.७

समय अवधिको आधारमा नमुना कृषकको मौरीपालनको प्रारम्भिक अवस्था

क्र.सं.	मौरीपालनको प्रारम्भिक समय अवधि (वि.सं.)मा	कुल संख्या	प्रतिशत
१	२०४५ सालदेखि	२	१.३६
२	२०५६ सालदेखि	१२	८.२१
३	२०६० सालदेखि	१६	२२.०४
४	२०६२ सालदेखि	१४	२०
५	२०७८ सालदेखि	२६	३७.१४
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.७ अनुसार २०४५ सालदेखि मौरीपालन व्यवसाय गर्न सुरु गर्ने कृषक र कृषक संख्या अर्थात् १.३६ प्रतिशत, वि.सं. २०५६ सालदेखि मौरीपालन व्यवसाय गर्न सुरु गर्ने कृषक संख्या १२ अर्थात् ८.२१ प्रतिशत, वि.सं. २०६० साल देखि मौरीपालन व्यवसाय गर्न शुरु गर्ने कृषक संख्या, १६ अर्थात् २२.८५ प्रतिशत, २०७२ सालदेखि मौरीपालन

व्यवसाय गर्न शुरु गर्ने कृषक संख्या १४ जना अर्थात् २० प्रतिशत र २०७८ सालदेखि हालसम्मको शुरु गर्ने कृषकको संख्या २६ अर्थात् ३७.१४ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.५.२ मौरीको जातको वर्गीकरण (Division of Bee Species)

कठ्यौरी मौरी (Apis florea), खागो मौरी (Apis dorsata), भिर मौरी (Apis laboriosa), सेराना मौरी (Apis cerana) र मालिफेरा मौरी (Apis mellifera), नेपालमा पाइने मौरीका जातहरू भए तापनि अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूले सेराना मौरी (Apis cerana) जातको मौरीपालन गरेको पाइयो ।

५.५.३ मौरीपालनको तरिकाको अवस्था (Methods of Bee Farming)

अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका मौरीपालक कृषकले आधुनिक र परम्परागत तरिकाले मौरीपालन गरेको पाइयो । प्राचीनकालदेखि उन्नत प्रविधि विना स्थानीय स्रोतहरू मात्र प्रयोग गरेर पालिँदै आएको मौरीपालन शैलीलाई परम्परागत मौरी पालनशैली भनिन्छ भने विविध उपायहरू खोजेर पत्ता लगोका उन्नत औजारहरू र सीप प्रयोग गरेर मौरीपालन गर्ने शैलीलाई आधुनिक मौरीपालन भनिन्छ । नमुना कृषकको मौरीपालनको तरिकाको अवस्थालाई तालिका ५.८ देखाइएको छ ।

तालिका ५.८

नमुना कृषकको मौरीपालनको तरिकाको अवस्था

क्र.सं.	विवरण	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	आधुनिक तरिका	२०	२८.५७
२	परम्परागत तरिका	३५	५०
३	दुवै	१५	२१.४२
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.८ मा नमुना कृषकको मौरीपालनको तरिकाको आस्थालाई देखाइएको छ । जसमा आधुनिक तरिकाको मौरीपालन गर्ने कृषक संख्या २० अर्थात् २८.५७ प्रतिशत परम्परागत मौरीपालन संख्या ३५ अर्थात् ५० प्रतिशत रहेको पाइयो, दुवै थरी प्रयोग गर्ने

संख्या १५ अर्थात् २१.४२ प्रतिशत रहेको पाइयो र आधुनिक मौरीपालनको तुलनामा परम्परागत मौरीपालन गर्ने कृषकको संख्या बढी भएको पाइयो ।

५.५.४ नमुना कृषकको मौरीघारको अवस्था (Condition of Bee Hive of Sample Farmers)

मौरीलाई चाका बनाउन, बच्चा उत्पादन गर्न साथसाथै मह उत्पादनको लागि उपलब्ध गराइने कृत्रिम बासस्थानलाई नै मौरीघार भनिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेको नमना कृषकको तहगत मौरी घरको अवस्थालाई तालिका ५.९ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.९

नमुना कृषकको मौरीघारको अवस्था

क्र.सं.	मौरीघारको विवरण	कुल संख्या	प्रतिशत
१	१० मुनि	४३	६१.४२
२	१० देखि २०	२०	२८.५७
३	२० देखि ३०	४	५.७१
४	३० भन्दा माथि	३	४.२८
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

माथिका तालिका ५.९ मा नमुना कृषकको मौरीघारको अवस्थालाई देखाइएको छ । जहाँ १० भन्दा मुनि मौरीघार पाल्ने कृषक संख्या ४३ अर्थात् ६१.४२ प्रतिशत, १० देखि २० मौरीघार पाल्ने कृषक संख्या २० अर्थात् २८.५६ प्रतिशत २० देखि ३० सम्म मौरीघार पाल्ने कृषकको संख्या ४ अर्थात् ५.७१ प्रतिशत र ३० भन्दा माथि मौरीघार पाल्ने कृषकको संख्या ३ अर्थात् ४.२८ रहेको पाइयो ।

५.५.५ नमुना कृषकको प्रेरणाको स्रोत (Motivation Sources of Sample Farmers)

कुनै पनि काम प्रति उत्सुकता जगाउनु प्रेरणा हो । कामप्रति अग्रसरता जोस, जागर, हौसला प्रधानता गर्न उत्सुकता जगाउनु प्रेरणा हो । कुनै कार्य तथा व्यवसाय शुरु गर्नको लागि प्रेरणाको आवश्यकता पर्दछ । नमुना छनोटमा परेका कृषकहरूले विभिन्न स्रोतहरूलाई आफ्नो प्रेरणाको स्रोत मानी मौरीपालन व्यवसाय संचालन गरेको पाइयो । नमुना कृषकको प्रेरणाको स्रोतलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.१०

नमुना कृषकको प्रेरणाको स्रोत

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१	सहकारी संस्था	४५	६४.२८
२	गुराँस गा.पा.	१	१.४२
३	साथी	९	१२.८५
४	छिमेकी	१५	२१.४२
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.१० नमुना अनुसार नमुना छनोटमा नमुना कृषकहरूमध्ये ४५ अर्थात् ६४.२८ प्रतिशत, सहकारी संस्थाबाट सहयोग, १ अर्थात् १.४२ प्रतिशत कृषक गुराँस गा.पा.बाट, ९ अर्थात् १२.८५ प्रतिशत कृषक साथीबाट र १५ अर्थात् २१.४२ प्रतिशत कृषक संस्थाले छिमेकीको प्रेरणाबाट मौरीपालन व्यवसाय गरेको पाइयो ।

५.५.६ नमुना कृषकको मौरीपालनको प्रारम्भिक मौरीघारको विवरण (Initial Bee Hives Condition of Sample Farmers Bee Keeping)

नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकले एकैचोटी धेरै मौरीघारको संख्याबाट शुरु नगरी फरक फरक मौरीघारको संख्याबाट मौरीपालन व्यवसाय गर्न शुरु गरेको पाइयो । नमुना कृषकको मौरीपालनको प्रारम्भिक मौरीघारको अवस्थालाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.११

नमुना कृषकको मौरीपालनको प्रारम्भिक मौरीघारको विवरण

क्र.सं.	प्रारम्भिक मौरीघारको विवरण	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	१ घारदेखि शुरु गर्ने	३८	५४.२८
२	२ घारदेखि शुरु गर्ने	२०	२८.५७
३	६ घारदेखि शुरु गर्ने	१९	२७.१४
	जम्मा	७७	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.११ अनुसार नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूमध्ये १ घारदेखि मौरीपालन व्यवसाय गर्न शुरु गर्ने कृषक संख्या ३८ अर्थात् ५४.२८ प्रतिशत, २ घारदेखि मौरीपालन व्यवसाय गर्न शुरु गर्ने कृषक संख्या २० अर्थात् २८.५७ प्रतिशत र ६ घारदेखि मौरीपालन व्यवसाय गर्न शुरु गर्ने कृषक संख्या १९ अर्थात् २७.१४ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.५.७ मौरीघार ल्याएको ठाउँ (Taken Place of Bee Hives)

अध्ययन क्षेत्रका नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूले प्राविधिकको सल्लाहअनुसार आफूलाई पायक पर्ने ठाउँबाट मौरीघार ल्याएको पाइयो । नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकको मौरीघार ल्याएको ठाउँको विवरणलाई तालिका ५.१२ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.१२

मौरीघार ल्याएको ठाउँको विवरण

क्र.सं.	घार ल्याइएको ठाउँको विवरण	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	छिमेकी	२६	३७.१४
२	साथी	१२	१७.१४
३	इष्टमित्र	२	२.८५
४	सहकारी संस्था	३०	४२.८५
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.१२ मा नमुना छनोटमा परेको नमुना कृषकहरूको मौरीघार ल्याएको ठाउँको विवरणलाई देखाइएको छ । जसमा छिमेकीबाट मौरीघार ल्याउने कृषक २६ अर्थात् ३७.१४ प्रतिशत, साथीबाट मौरीघार ल्याउने कृषक संख्या १२ अर्थात् १७.१४ प्रतिशत इष्टमित्रबाट मौरीघार ल्याउने कृषकको संख्या २ अर्थात् २.८५ प्रतिशत र सहकारी संस्थाबाट मौरी ल्याउने कृषक ३० अर्थात् ४२.८५ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.५.८ मौरीगोला सहित मौरीघारको मूल्य (Price of Bee Hive with Bee Colony)

मौरीलाई चाका बनाउनु, छाउरा उत्पादन गर्न साथ साथै मह उत्पादनको लागि उपलब्ध गराइने कृत्रिम वासस्थानलाई नै मौरीघार भनिन्छ । मौरीपालनमा प्रयोग गरिने आधुनिक घार विभिन्न भागहरू मिलेर बनेको हुन्छ । हुन एक एक पारेर छुट्याउन सकिन्छ भने त्यस्तो गोलालाई आधुनिक मौरीघार भनिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका नमुना मौरीपालक कृषकहरूले एकै समयमा मौरीपालन व्यवसाय शुरु नगरी फरक फरक समयमा मौरीपालन व्यवसाय गर्न सुरु गरेको हुँदा मौरीगोला सहित घारको मूल्य पनि फरक फरक रहेको छ । नमुना मौरीपालक कृषकको मौरीघारको मूल्यको अवस्थालाई तालिका ५.१२ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.१३

मौरीगोला सहित मौरीघारको मूल्य

क्र.सं.	घारको मूल्य	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	१०००	३	४.२८
२	२०००	२६	३७.१४
३	३०००	३१	४४.२८
४	४०००	५	७.१४
५	५०००	५	७.१४
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.१३ मा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूको मौरीगोला सहित मौरीघारको मूल्यको विवरण देखाइएको छ । जसमा रु. १००० हजार रूपैया घारको मूल्य तिर्ने संख्या ३ अर्थात् ४.२८ प्रतिशत, २००० घारको मूल्य तिर्ने कृषक र संख्या २६ अर्थात् ३७.१४ प्रतिशत, ३००० हजार रूपैया घारको मूल्य तिर्ने कृषकहरूको संख्या ३१ अर्थात् ४४.२८ प्रतिशत, ४००० रूपैया घारको मूल्य तिर्ने कृषकको सङ्ख्या ५ अर्थात् ७.१४ प्रतिशत र ५००० रूपैया मूल्य तिर्ने कृषकको सङ्ख्या ५ अर्थात् ७.१४ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.५.९ मौरी सहित घारको मूल्य (Price of Hives with Bee)

अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूले आफूलाई अनुकूल पर्ने गरी मौरीका घारहरू किनेर ल्याएका थिए । ती घारहरू कहाँ कहाँबाट उपलब्ध भए भन्ने कुरा माथि तालिकाबाट प्रस्तुत गरी सकिएको छ । मौरीसहित मौरीका घारहरूलाई मौरी कृषकहरूले प्रति घार कति रूपैयाका दरले किनेका रहेछन् भन्ने कुरालाई तालिका ५.१४ मा प्रस्ट पारिएको छ ।

तालिका ५.१४

मौरीघारको मूल्य

घारको मूल्य (रु. मा)	कृषक संख्या	प्रतिशत
५०० देखि १०००	२	२.८७
१००० देखि १५००	४१	५८.५७
१५०० देखि २०००	१०	१४.२८
२००० देखि २५००	१७	२४.२८
जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.१४ मा नमुना कृषकको तहगत मौरीघारको मूल्यलाई देखाइएको छ । जहाँ रु. ५०० देखि १००० मूल्यमा मौरीसहित मौरीघार ल्याउने कृषक सङ्ख्या २ अर्थात् २.८७ प्रतिशत, रु. १००० देखि १५०० सम्म मूल्यमा मौरीसहित मौरीघार ल्याउने कृषक संख्या ४१ अर्थात् ५८.५७ प्रतिशत, रु. १५०० देखि २००० सम्म मूल्यमा मौरी सहितको मौरीघार ल्याउने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत र रु. २००० देखि २५०० सम्म मूल्यमा मौरी सहितको मौरीघार ल्याउने कृषक संख्या १७ अर्थात् २४.२८ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.५.१० मौरीघारको थपघटको अवस्था (Fluctuation Status of Bee Hive)

अध्ययन क्षेत्रमा अध्ययन सर्वेक्षण गर्दा नमुना कृषकहरूमध्ये ४५ जना कृषक सङ्ख्या आफूले पहिले ल्याएको घारका थप गरेको बताए भने मौरी सम्बन्धी ज्ञान, तालिम, गानी जस्ता अभावको कारणले गर्दा २५ जना कृषक संख्याले पहिलेकै मौरीघारमा नै यथावत रहेको बताए । नमुना कृषकको मौरीघारको थपघटको अवस्थालाई तालिमका ५.१५ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.१५

घारको थपघटको अवस्था

क्र.सं.	मौरी घारको थपघटको अवस्था	कृषक सङ्ख्या
१	गर्ने	४५
२	नगर्ने	२५
	जम्मा	७०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.१५ मा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकको मौरीघारको थपघटको अवस्थालाई देखाइएको छ । जहाँ मौरीघारमा थपघट गर्ने कृषक संख्या ४५ अर्थात् ६४.२८ प्रतिशत र मौरीघारमा थपघट नगर्ने कृषक संख्या २५ अर्थात् ३५.७१ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.५.११ नमुना कृषकको तालिमको अवस्था (Training Status of Sample Farmers)

कुनै पनि व्यक्ति भित्र रहेको अन्तरनिहित ज्ञानलाई सिप परिवर्तन गरी व्यक्तिको धारणामा परिवर्तन ल्याउनुलाई तालिम भनिन्छ । वस्तुको उत्पादन छिटो छरितो गर्न वा धेरै उत्पादन गर्न र गुणस्तरीय वस्तु उत्पादन गर्नको लागि तालिमको आवश्यक पर्दछ । अतः अध्ययन क्षेत्रका नमुना मौरीपालक कृषकहरूमध्ये कति जना तालिम प्राप्त छन् र कति जना तालिम अप्राप्त छन् भन्ने कुरालाई तालिम ५.१६ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.१६

नमुना कृषकको तालिमको अवस्था

क्र.सं.	तालिमको अवस्था	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	तालिम प्राप्त	४५	६४.२८
२	तालिम अप्राप्त	२५	३५.७१
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६ ।

तालिका ५.१६ अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूमध्ये ४५ अर्थात् ६४.२८ प्रतिशत कृषक संख्याले तालिम प्राप्त गरेको र २५ अर्थात् ३५.७१ प्रतिशत कृषक संख्याले तालिम अप्राप्त गरेको पाइयो ।

५.५.१२ तालिम अवधि (Duration of Training)

कुनै पनि व्यक्तिभित्र भएको अन्तरनिहितीहित ज्ञानलाई सीपमा परिवर्तन गरी व्यक्तिको धारणामा परिवर्तन ल्याउनुलाई तालिम भनिन्छ । त्यहाँका मौरी कृषकहरूले मौरी प्राविधिकसँग विभिन्न चरणमा तालिम लिएका थिए । जसलाई तालिका ५.१७ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.१७
नमुना कृषकको तालिम अवधि

क्र.सं.	तालिम अवधि (दिन) मा	कुल संख्या	प्रतिशत
१	३ दिनसम्म	१०	१४.२८
२	५ दिनसम्म	१०	१४.२८
३	७ दिनसम्म	१२	१७.१४
४	९ दिनसम्म	२६	३७.१४
५	१५ दिनसम्म	१२	१७.१४
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.१७ मा नमुना कृषकको तालिमको अवधिलाई देखाइएको छ । जहाँ ३ दिनसम्म तालिम प्राप्त गर्ने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत, ५ दिनसम्म तालिम प्राप्त गर्ने कृषक संख्या १० जना अर्थात् १४.२८ प्रतिशत, ७ दिनसम्म तालिम प्राप्त गर्ने कृषक संख्या १२ अर्थात् १७.१४ प्रतिशत, ९ दिनसम्म तालिम प्राप्त गर्ने कृषक संख्या २६ अर्थात् ३७.१४ प्रतिशत, १५ दिनसम्म तालिम प्राप्त गर्ने कृषक संख्या १२ अर्थात् १७.१४ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.५.१३ तालिम दिने संख्या (Trainer Institutions)

नमुना छनोटमा परेका ७० मौरीपालक कृषकहरूले गोदावरी इसिमोड, मणिमौरी र अन्य संस्थाबाट मौरीपालन व्यवसाय सम्बन्धित तालिम प्राप्त गरेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रका नमुना मौरीपालक कृषकहरूमध्ये कति कृषक संस्थाले कुल ठाउँबाट तालिम प्राप्त गरेका छन् भन्ने कुरा तालिम ५.१८ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.१८

नमुना कृषकलाई तालिम प्राप्त गर्ने संस्थाको अवस्था

क्र.सं.	संस्थाको नामको विवरण	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	गोदावरी, इसिमोड (संघसंस्था)	२	२.८५
२	गोदावरी मौरीपालन संस्था	६	८.५७
३	सहकारी संस्था	४२	६०
४	अन्य संघसंस्था	२०	२८.५७
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिम ५.१८ मा नमुना मौरीपालक कृषकलाई तालिम दिने संस्थाको नामावलीलाई देखाइएको छ । जहाँ गोदावरी संस्था र इसिमोड संस्थामा तालिम प्राप्त गर्ने कृषक संख्या २ अर्थात् २.८५ प्रतिशत गोदावरी मौरीपालन संस्थाबाट तालिम प्राप्त कृषक संख्या ६ अर्थात् ८.५७ प्रतिशत, सहकारी संस्थाबाट तालिम प्राप्त कृषक संख्या ४२ अर्थात् ६० प्रतिशत र अन्य संघसंस्थाबाट तालिम प्राप्त कृषक संख्या २० अर्थात् २८.५७ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.५.१४ मौरीगोला निरीक्षणको अवस्था (Inspection status of Bee Conbony)

मौरी धेरै जागरिलो किरा हो । मौरीका धेरै कामहरू हुने हुँदा ती कामहरू र त्यहाँ भित्रका विविध अवस्थाको बारेमा जानकारी पाउनका लागि समय समयमा मौरीघार भित्रका

मौरीको क्रियाकलाप र अवस्थाको बारेमा जानकारी लिने कार्यलाई मौरीगोला निरीक्षण भनिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूमध्ये ५५ जना कृषक संख्याले मौरीगोला निरीक्षण आफै कृषकद्वारा गर्ने गरेको बताए भने १५ जना कृषक संख्याले मौरी सम्बन्धी ज्ञान र तालिमको अभाव जस्ता कारणले गर्दा मौरीगोलो निरीक्षण गर्न नसकेको कुरा बताए । नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूको मौरीगोलो निरीक्षणको अवस्थालाई तालिका ५.१९ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.१९

मौरीगोला निरीक्षणको अवस्था

क्र.सं.	समय	कृषक	प्रतिशत
१	निरीक्षण नगर्ने	१०	१४.२८
२	दिनहुँ	१५	२१.४२
३	७ दिनमा एक पटक	२०	२८.५७
४	१५ दिनमा एक पटक	१०	१४.२८
५	१ महिनामा एक पटक	१५	२१.४२
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.१९ मा मौरीगोलाको निरीक्षणको अवस्थालाई देखाइएको छ । जहाँ मौरीगोलाको निरीक्षण नगर्ने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत, दिनहुँ मौरीगोला निरीक्षण गर्ने कृषक संख्या १५ अर्थात् २१.४२ प्रतिशत, ७ दिनमा एक पटक मौरी निरीक्षण गर्ने कृषक संख्या २० अर्थात् २८.५७ प्रतिशत, १५ दिनमा एक पटक मौरी निरीक्षण गर्ने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत, १ महिनामा एक पटक मौरी निरीक्षण गर्ने कृषक संख्या १५ अर्थात् २१.४२ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.५.१५ मौरीपालन व्यवसाय गर्नुको उद्देश्य (Objectives of Bee Keeping)

अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोट परेका नमुना कृषकहरूमध्ये कुनै कृषकले आफ्नो प्रयोजनको लागि महको साथै मौरीगोलाको उत्पादन गरी विक्री गर्ने र कुनै कृषकले मह तथा मौरीगोला उत्पादन गरी विक्री गर्ने उद्देश्य रहेको बताएका छन् । नमुना कृषकको मौरीपालन व्यवसाय गर्नुको उद्देश्यलाई तालिका ५.२० मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.२०

मौरीपालन व्यवसाय गर्नुको उद्देश्यको अवस्था

क्र.सं.	उद्देश्य	कुल संख्या	प्रतिशत
१	आफ्नो प्रयोजनको लागि मह साथै मौरीगोलो उत्पादन गरी विक्री गर्नु	घछ	छण
२	मह तथा मौरीगोला उत्पादन गरी विक्री गर्नु	द्वछ	टद्वाद्द
	जम्मा	ठण	ज्ञण

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.२० मा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकको मौरीपालनको उद्देश्यलाई देखाइएको छ । जहाँ आफ्नो प्रयोजनको लागि मह साथै मौरीगोला उत्पादन गरी विक्री गर्ने कृषक संख्या ३५ अर्थात् ५० प्रतिशत, मह तथा मौरीगोला उत्पादन गरी विक्री गर्ने उद्देश्य रहेको कृषक संख्या ४५ अर्थात् ६४.२८ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.५.१६ महको वार्षिक उत्पादन (Annual production of Honey)

बोटविरुवाको पुष्परस संकलन गरेर मौरी आफैले प्रशोधन गरी चाकामा भण्डारण गरेको गुलियो, सुगन्धित, चिपचिपे अर्धतरल पदार्थलाई मह भनिन्छ । नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूले वार्षिक रूपमा उत्पादन गरेको महको अवस्थालाई हेर्दा मौरीपालक कृषकहरूले कुनै कृषकले बढी र कुनै कृषकले कम मौरीघार, मौरीपालन गरेको हुँदा त्यसबाट प्राप्त हुने महको उत्पादनलाई तालिका ५.२१ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.२१

महको वार्षिक विक्री विवरण

क्र.सं.	वार्षिक महको विक्री (के.जी) मा	कुल संख्या	प्रतिशत
१	मह विक्री नगर्ने	२३	३५.८५
२	५० भन्दा मुनि	४	५.७१
३	५० देखि १००	१८	२५.७१
४	१०० देखि १५०	२०	२८.५७
५	१५० देखि २००	४	५.७१
६	२०० भन्दा माथि	१	१.४२
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.२१ मा नमुना कृषकको वार्षिक मह विक्री विवरणलाई देखाइएको छ । जसमा ५० के.जी. भन्दा कम वार्षिक मह विक्री गर्ने कृषक संख्या ४ अर्थात् ५.७१ प्रतिशत, ५० केजीदेखि १०० केजीसम्म वार्षिक मह विक्री गर्ने कृषक संख्या १८ अर्थात् २५.७१ प्रतिशत, १०० देखि १५० केजीसम्म वार्षिक मह विक्री गर्ने कृषकको संख्या २० अर्थात् २८.५७ प्रतिशत, १५० देखि २०० केजीसम्म वार्षिक मह विक्री गर्ने कृषक संख्या ४ अर्थात् ५.७१ प्रतिशत २०० भन्दा माथि वार्षिक मह विक्री गर्ने कृषक संख्या १ अर्थात् १.४२ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.५.१७ मौरीगोलाको वार्षिक उत्पादन तथा वार्षिक विक्री (Annual Production of Bee Colony and Annual Sale)

मौरीको परिवार उसमा एउटा रानु, केही भाले र करिब ५-७ हजार कर्मीमौरी रहेको मौरीको समूहलाई नै मौरीको गोला भनिन्छ । नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूमध्ये

कसैले बढी संख्यामा र कसैले कम संख्यामा मौरीघार राखी मौरीपालन व्यवसाय गरेको हुँदा मौरी गोलाको उत्पादनको अवस्थामा पनि फरक फरक रहेको पाइयो भने वर्तमान समयमा वार्षिक रूपमा उत्पादन भएका मौरीगोला सबै विक्री गर्ने गरेको पाइयो । नमुना कृषकको मौरीगोलाको वार्षिक उत्पादनको विक्री वितरणलाई तालिका ५.२२ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.२२

नमुना कृषकको मौरीगोलाको वार्षिक उत्पादनको विक्री

क्र.सं.	मौरीगोलाको वार्षिक विक्री	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	५० गोलाभन्दा कम	३२	४५.७१
२	५० देखि १०० गोलासम्म	१५	२१.४२
३	१०० देखि १५० गोलासम्म	१३	१८.५७
४	१५० गोलाभन्दा माथि	१०	१४.२८
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.२२ मा मौरीगोलाको वार्षिक उत्पादनको विक्री वितरणलाई देखाइएको छ । जसमा ५० गोलाभन्दा कम वार्षिक मौरीगोला उत्पादन गरी विक्री कृषकको संख्या ३२ अर्थात् ४५.७१ प्रतिशत, ५० देखि १०० सम्म वार्षिक मौरीगोला उत्पादन गरी विक्री गर्ने कृषक संख्या १५ अर्थात् २१.४२ प्रतिशत, १०० देखि १५० गोलासम्म वार्षिक मौरीगोला उत्पादन गरी विक्री गर्ने कृषक संख्या १३ अर्थात् १८.५७ प्रतिशत, १५० गोला भन्दा माथि वार्षिक मौरीगोला उत्पादन गरी विक्री गर्ने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.५.१८ मौरीजन्य वस्तुको विक्री क्षेत्र वा बजार (Market/Area of Bee Product)

कुनै पनि व्यवसायीले वस्तु उत्पादन गर्नुको अभिप्रायः वस्तु विक्री गर्नु हो । अध्ययन क्षेत्रको मौरीपालन व्यवसायीको मौरीजन्य उत्पादनको विक्री क्षेत्र वा बजारलाई तालिका ५.२३ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.२३

मौरीजन्य उत्पादनको विक्री क्षेत्र वा बजार

क्र.सं.	बजार	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	दैलेख	२१	३०
२	सुर्खेत	२७	३८.५७
३	नेपालगञ्ज	१३	१८.५७
४	सल्यान	१०	१४.२८
५	अन्य क्षेत्र	-	-
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.२३ मा मौरीजन्य उत्पादनको विक्री क्षेत्र वा बजारलाई देखाइएको छ । नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूमध्ये २१ अर्थात् ३० प्रतिशत कृषक संख्याले दैलेख बजारमा, २७ अर्थात् ३० प्रतिशत कृषक संख्याले दैलेख बजारमा, २७ अर्थात् ३८.५७ प्रतिशत कृषक संख्याले सुर्खेत बजारमा, १३ अर्थात् १८.५७ कृषक संख्याले नेपालगञ्ज बजारमा, १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत कृषक संख्याले सल्यान बजार क्षेत्रमा विक्री बजार अनुसार सबैभन्दा सुर्खेत बजारमा मौरीजन्य उत्पादन विक्री गरेको पाइयो ।

५.६ नमुना कृषकको आर्थिक अवस्था (Economic Condition of Sample Farmers)

५.६.१ नमुना कृषकको वार्षिक आय (Annual income of sample Farmers)

१. तहको आधारमा आम्दानी (Income by stage)

एक वर्ष भरिको आफूले काम गरेबापत प्राप्त आम्दानीलाई वार्षिक आम्दानी भनिन्छ। अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेको नमुना कृषकहरूमध्ये कसैले बढी सङ्ख्यामा र कसैले कम संख्यामा घर राखी मौरीपालन व्यवसाय गरेको हुँदा कृषकहरूको मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त वार्षिक आयको तह पनि फरक फरक रहेको पाइयो। नमुना कृषकको वार्षिक आयको तहगत विवरणलाई तालिका ५.२४ मा देखाइएको छ।

तालिका ५.२४

नमुना कृषकको वार्षिक अन्य विवरण

क्र.सं.	वार्षिक आयविवरण रु. मा	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	१ लाख भन्दा कम	२१	३०
२	१ लाख देखि १ लाख ५० हजार	१८	२५.७१
३	१ लाख ५० हजारदेखि २ लाख सम्म	११	१५.७१
४	२ लाखभन्दा माथि	२०	२८.५७
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८।

तालिका ५.२४ अनुसार नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूको जम्मा वार्षिक आय १ लाखभन्दा कम आय प्राप्त गर्ने कृषक संख्या २१ अर्थात् ३० प्रतिशत, १ लाखदेखि १ लाख ५० हजारसम्म वार्षिक आय प्राप्त गर्ने कृषकको संख्या १८ अर्थात् २५.७१ प्रतिशत, १ लाख ५० हजारदेखि २ लाख सम्म वार्षिक आय प्राप्त गर्ने कृषक संख्या ११ अर्थात् १५.७१

प्रतिशत, २ लाखभन्दा माथि आम्दानी गर्ने कृषक संख्या २० अर्थात् २८.५७ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

२. स्रोतको आधारमा आम्दानी (Income by Sources)

अध्ययन क्षेत्रको नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरू सबैका मौरीपालन व्यवसाय बाहेक व्यापार, नोकरी, तरकारी खेती, पशुपालन लगायत अन्य आम्दानीको स्रोत रहेको पाइयो । नमुना कृषकले ती पेशाबाट वार्षिक कति आम्दानी गर्दछन् त भन्ने कुरालाई तालिका ५.२५ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.२५

नमुना कृषकका वार्षिक आम्दानी

स्रोत	वार्षिक आम्दानी (रु. मा)	कुल संख्या	प्रतिशत
व्यापार	३ लाख देखि ५ लाखसम्म	४	५.७१
नोकरी	२ लाख देखि ४ लाखसम्म	२१	३०
तरकारी खेती	१ लाख देखि ४ लाखसम्म	२५	३५.७१
पशुपालन	५० हजारदेखि १ लाखसम्म	१०	१४.२८
अन्य	५० हजारदेखि ७० हजारसम्म	१०	१४.२८
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.२५ मा नमुना कृषकको मौरीपालन व्यवसाय बाहेक अन्य स्रोतबाट प्राप्त वार्षिक आम्दानीलाई देखाइएको छ । जम्मा वार्षिक आम्दानी रु. २ करोड २१ लाख ७० हजार र औसत वार्षिक आम्दानी रु. २ लाख २१ हजार ७ सय रहेका साथै व्यापारबाट रु. ३ लाखदेखि ५ लाखसम्म वार्षिक आम्दानी गर्ने कृषक संख्या ४ अर्थात् ५.६१ प्रतिशत, नोकरीबाट २ लाखदेखि ४ लाखसम्म वार्षिक आम्दानी गर्ने कृषक संख्या २१ अर्थात् ३०

प्रतिशत, तरकारी खेतीबाट रु. १ लाखदेखि ४ लाखसम्म २५ अर्थात् ३५.७१ प्रतिशत, पशुपालन रु. ५० हजारदेखि १ लाखसम्म वार्षिक आम्दानी गर्ने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत, अन्य ५० हजारदेखि ७० हजारसम्म वार्षिक आम्दानी कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत रहेको पाइयो । सबभन्दा बढी १ लाखदेखि ४ लाखसम्म आम्दानी गर्ने कृषक संख्या र कम ३ लाखदेखि ५ लाखसम्म आम्दानी गर्ने कृषक संख्या रहेको पाइयो ।

५.६.२ नमुना कृषकको वार्षिक खर्च (Annual Expenditure of Sample Farmers)

१. तहको आधारमा खर्च (Expenditure by Stages)

कुनै पनि व्यवसाय सञ्चालनको लागि विभिन्न किसिमको लागतको आवश्यक पर्दछ भने त्यस्तो व्यवसाय संचालन गर्दा लाग्ने सम्पूर्ण लागतलाई खर्च भनिन्छ । यस अध्ययनको लागि नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूमध्ये कसैले धेरै र कसैले कम मौरीघार पालेको हुँदा खर्चको प्रकार पनि फरक फरक रहेको छ । नमुना मौरीपालन कृषकको वार्षिक खर्च विवरणलाई तालिका ५.२६ देखाइएको छ ।

तालिका ५.२६

नमुना कृषकको वार्षिक खर्च विवरण

क्र.सं.	वार्षिक खर्च विवरण रु. मा	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	५० हजारभन्दा कम	३१	४४.२८
२	५० हजारदेखि १ लाखसम्म	१३	१८.५७
३	१ लाख ५० हजारदेखि २ लाखसम्म	१२	१७.१४
४	२ लाखभन्दा माथि	१४	२०
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.२६ मा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषक वार्षिक जम्मा खर्च जम्म वार्षिक खर्च विवरणलाई देखाइएको छ । जहाँ रु. ५० हजारभन्दा कम वार्षिक खर्च हुने कृषक संख्या ३१ अर्थात् ४४.५८ प्रतिशत, ५० हजार देखि १ लाखसम्म वार्षिक खर्च हुने कृषक १३ अर्थात् १८.५७ प्रतिशत, १ लाख ५० हजारदेखि २ लाखसम्म हजार वार्षिक खर्च हुने कृषक संख्या १२ अर्थात् १७.१४ प्रतिशत, २ लाखभन्दा माथि वार्षिक खर्च हुने कृषक संख्या १४ अर्थात् २० प्रतिशत रहेको पाइयो ।

२. क्षेत्रको आधारमा खर्च विवरण (Description of Expenditure by Area)

नमुना छनोट परेका नमुना कृषकहरूको मौरीपालनबाट प्राप्त वार्षिक आम्दानीलाई शिक्षा, घरखर्च लगायत विभिन्न क्षेत्रमा खर्च गरेको पाइयो । उनीहरूको आम्दानीबाट वार्षिक रूपमा कुन कुन क्षेत्रमा खर्च हुँदोरहेछ भनी गरिएको अध्ययन सर्वेक्षणको समयमा प्राप्त विवरणलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.२७

क्षेत्रको आधारमा नमुना कृषकको खर्च विवरण

क्र.सं.	खर्च विवरण	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	शिक्षा	५	७.१४
२	घरखर्च	५	७.१४
३	दुबै	६०	८५.७१
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.२७ अनुसार नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूमध्ये निसन्तान भएकोले मौरीपालन प्राप्त वार्षिक आम्दानीलाई शिक्षा मात्र खर्च गर्ने कृषक संख्या ५ अर्थात् ७.१४ प्रतिशत, घरखर्च गर्ने वार्षिक खर्च कृषक संख्या ५ अर्थात् ७.१४ प्रतिशत दुबै क्षेत्रमा खर्च गर्ने कृषक संख्या ६० अर्थात् ८५.७१ प्रतिशत कृषक संख्या रहेको पाइयो ।

५.६.३ नमुना कृषकको वार्षिक नाफा (Annual Profit of Sample Farmers)

कुनै वस्तु विक्रीबाट प्राप्त गरेको आम्दानीबाट लागत घटाएर बाँकी रहेको अंशलाई नाफा भनिन्छ। अध्ययन क्षेत्रफल नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरू सबैले मौरीपालन व्यवसायबाट नाफा प्राप्त गरेको पाइयो। नमुना कृषकको वार्षिक नाफाको अवस्थालाई तलको तालिका ५.२८ मा देखाइएको छ।

तालिका ५.२८

नमुना कृषकको वार्षिक नाफा

क्र.सं.	वार्षिक खर्च विवरण रु. मा	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	१ लाखभन्दा मुनि	३५	५०
२	१ लाखदेखि १ लाख ५० हजारसम्म	१५	२१.४२
३	१ लाख ५० हजारदेखि २ लाखसम्म	१०	१४.२८
४	२ लाखभन्दा माथि	१०	१४.२८
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.२८ मा नमुना कृषकको वार्षिक नाफालाई देखाइएको छ। जसमा रु. १ लाख भन्दा कम वार्षिक नाफा गर्ने कृषक संख्या ३५ अर्थात् ५० प्रतिशत, रु. १ लाखदेखि १ लाख ५० हजारसम्म वार्षिक नाफा प्राप्त गर्ने कृषक संख्या १५ अर्थात् २१.४२ प्रतिशत, रु. १ लाख ५० हजारदेखि २ लाखसम्म वार्षिक नाफा प्राप्त गर्ने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत, रु. २ लाखभन्दा माथि वार्षिक नाफा प्राप्त गर्ने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत रहेको पाइयो।

५.६.४ नमुना कृषकको वार्षिक बचत (Annual Saving of Sample Farmers)

वार्षिक आमदानीबाट वार्षिक खर्च घटाएर प्राप्त हुन आउने रकमलाई वार्षिक बचत भनिन्छ । अध्ययन क्षेत्रका नमुना मौरीपालन कृषकहरूले मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त आमदानीबाट केही रकम बचत गरेको पाइयो भने केहीले बचत गर्ने नसकेको धारणा व्यक्त गरेका छन् । ६३ जना कृषकले प्राप्त आमदानीबाट खाना लगाउन र छोराछोरीको शिक्षामा खर्च गर्दा बचत हुन नसकेको बताए भने ७ जना कृषकले प्राप्त आमदानीबाट बचतगर्ने गरेको बताए । नमुना कृषकहरूको बचतको अवस्थालाई तालिका ५.२९ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.२९

नमुना कृषकको वार्षिक बचत

क्र.सं.	वार्षिक खर्च विवरण रु. मा	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	बचत नगर्ने	२४	३४.२८
२	१ लाखभन्दा कम	१२	१७.१४
३	१ लाखदेखि १ लाख ५० हजारसम्म	२५	३५.७१
४	२ लाख देखि ३ लाखसम्म	५	७.१४
५	३ लाखभन्दा माथि	५	७.१४
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.२९ अनुसार नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूको जहाँ रु. १ लाखभन्दा कम वार्षिक बचत गर्ने कृषक संख्या १२ अर्थात् १७.१४ प्रतिशत, १ लाखदेखि १ लाख ५० हजारसम्म वार्षिक बचत गर्ने कृषक संख्या २५ अर्थात् ३५.७१ प्रतिशत, रु. २ लाखदेखि ३ लाखसम्म वार्षिक बचत गर्ने कृषक संख्या ५ अर्थात् ७.१४ प्रतिशत, रु. ३ लाखभन्दा माथि वार्षिक बचत गर्ने बचत गर्ने कृषक संख्या ५ अर्थात् ७.१४ प्रतिशत रहेको पाइयो । १ लाख देखि १ लाख ५० हजारसम्म बचत गर्ने संख्या बढी रहेको पाइयो ।

५.६.५ नमुना कृषकको ऋण (Debt of Sample Farmers)

अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूमध्ये एक जना कृषक संस्थाले मात्र मौरीपालन व्यवसायको लागि ऋण लिएको पाइयो भने अरू बाँकी कृषक संख्याले आफै नै आम्दानीलाई लगानी गरेर मौरीपालन व्यवसाय गरेर पाइयो । नमुना कृषकको ऋणको अवस्थालाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.३०

नमुना कृषकको ऋणको अवस्था

क्र.सं.	ऋण लिएको	कृषक संख्या	प्रतिशत	प्राप्त ऋण रु. मा	समय	वार्षिक व्याज
१	छ	२	२.८५	५००००	१ वर्ष	१५%
२	छैन	६८	७५.१४	-	-	-
	जम्मा	७०	१००	५००००	१ वर्ष	१५%

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८

तालिका ५.३० मा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूमध्ये २ अर्थात् २.८५ प्रतिशत कृषक सङ्ख्या ५०००० हजार ऋण १ वर्षको लागि वार्षिक १५ प्रतिशत व्याजदरा ऋण लिएको पाइयो भने ६८ अर्थात् ७५.१४ प्रतिशत कृषक संख्याको ऋण नलिएको पाइयो ।

५.६.६ मौरीघारले ओगटेको क्षेत्र (Boundary Area to Bee)

अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूले आफ्नो जग्गा प्रशस्त भएकोले मौरीघार आफ्नै जग्गामा राखेको बताए भने सबै नमुना कृषकले एकै संख्यामा मौरीघार नेपाली फरक फरक मौरीघार पालेको हुँदा त्यस मौरीघार ओगटेको क्षेत्र पनि फरक फरक रहेको पाइयो । मौरीघारले ओगटेको जग्गाको क्षेत्रको अवस्थालाई तालिका ५.३१ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.३१

मौरीघारको ओगटेको जग्गाको क्षेत्रको अवस्था

क्र.सं.	जग्गाको क्षेत्र (आना) मा	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	एक आना	२४	३४.२८
२	दुई आना	१२	१७.१४
३	तीन आना	१३	१८.५७
४	चार आना	५	७.१४
५	पाँच आना	१०	१४.२८
६	छ आना भन्दा बढी	७	१०
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.३१ मा मौरीघारले ओगटेको क्षेत्रको अवस्थालाई देखाइएको छ । जसमा २४ अर्थात् ३४.२८ प्रतिशत कृषक संख्याले १ आनामा १२ अर्थात् १७.१४ प्रतिशत कृषक संख्याले २ आना, १३ अर्थात् १८.५७ प्रतिशत कृषक संख्याले ३ आनामा, ५ अर्थात् ७.१४ प्रतिशत कृषक संख्याले ४ आना, १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत कृषक संख्याले ५ आना, ७ अर्थात् १० प्रतिशत कृषक संख्याले ६ आना भन्दा बढी जग्गामा मौरीघार राखी मौरीपालन व्यवसाय गरेको पाइयो ।

५.६.७ अन्य बालीबाट प्राप्त वार्षिक आमदानी (Annual Income Received From Other Crops)

अध्ययन क्षेत्रका नमुना छनोटमा परेका कृषकहरू मध्ये ५४ जना कृषक संख्याको मौरीपालन व्यवसाय गर्नुपूर्व उक्त जग्गामा खेती गरी अन्य प्राप्त गरेको बताए भने २६ जना

कृषक संख्याले अन्न उत्पादन नहुने तथा खेती नगर्ने ठाउँमा मौरीघार राखेको हुँदा उक्त जग्गाबाट मौरीपालन व्यवसाय गर्नुपूर्व आय प्राप्त नगरेको बताए । मौरीघारले ओगटेको जग्गाको क्षेत्र एकै नभई फरक फरक भएको हुँदा त्यस जग्गाको क्षेत्रबाट प्राप्त हुने आम्दानी पनि फरक फरक रहेको पाइयो । नमुना कृषकको अन्य बालीबाट प्राप्त वार्षिक आयलाई तालिका ५.३२ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.३२

अन्य बाली (कृषि खेती) बाट प्राप्त वार्षिक आयको अवस्था

कृषि खेती	वार्षिक आय (रु. मा)	कृषक संख्या
कुनै पनि खेती नगर्ने	-	१६
मकै खेती	१०००-१५००	१६
तरकारी खेती	८००-२०००	७
आलु खेती	१०००-२००००	१७
अन्य तरकारी खेती	१५००-१००००	१४
जम्मा		७०
जम्मा वार्षिक आय		३ लाख १ हजार ८ सय
औसत वार्षिक आय		३ लाख १८ रूपैया

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.३२ मा नमुना कृषकको मौरीपालन व्यवसाय गर्न पूर्व उक्त जग्गाबाट प्राप्त (मकै खेती, तरकारी) खेतीबाट प्राप्त वार्षिक अन्यको अवस्थालाई देखाइएको छ । जसमा जम्मा वार्षिक आय रु. ३ लाख १ हजार ८ सय र औसत वार्षिक आय रु. ३ हजार १८ रूपैया रहेको पाइयो । साथै मकै खेती गरी रु. १००० देखि १५०० सम्म वार्षिक आय

प्राप्त गर्ने कृषक संख्या १६ तरकारी खेती गरी वार्षिक ८००-२००० सम्म प्राप्त आय प्राप्त गर्ने कृषक संख्या ७ जना, आलु खेती गरी रु. १००० देखि २००० सम्म वार्षिक आम्दानी प्राप्त गर्ने कृषक संख्या १७ जना, अन्य तरकारी बेमौसमी खेती गर्ने वार्षिक प्राप्त आय र कृषक संख्या १५००-१०००० प्राप्त गर्ने जम्मा संख्या १४ रहेको पाइयो । उक्त जग्गामा कुनै पनि खेती नगर्ने कृषक संख्या १६ जना रहेको पाइयो ।

५.६.८ मौरीपालन व्यवसायले नमुना कृषकको आर्थिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव (Impact of Bee Farming on Economic Condition of Sample Farmers)

अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरू सबैलाई मौरीपालन व्यवसायबाट आर्थिक क्षेत्रमा सकारात्मक प्रभाव पारेको बताए भने के कति कृषक संख्यालाई मौरीपालन व्यवसायबाट के कस्तो सहयोग पुऱ्याएको छ भन्ने कुरालाई तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.३३

नमुना कृषकलाई मौरीपालन व्यवसायबाट परेको आर्थिक प्रभाव

क्र.सं.	प्रभाव	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	राम्रो	२९	३७.१४
२	ठिकै सहयोग	१६	२२.८५
३	अलि अलि सहयोग	२८	४०
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.३३ मा मौरीपालन व्यवसायको नमुना कृषकको आर्थिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको अवस्थालाई देखाइएको छ । जसमा मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त आयबाट घरखर्च शिक्षा लगायत अन्य खर्च गरेर पनि बचत गर्न सफल भएको हुँदा मौरीपालन

व्यवसायबाट राम्रो सहयोग पुग्ने कृषक संख्या २६ अर्थात् ३७.१४ प्रतिशत, मौरीपालन व्यवसायबाट घरखर्च र शैक्षिक खर्च संचालनमा सहयोग पुगेको हुँदा मौरीपालन व्यवसायबाट ठिकै सहयोग पुग्ने कृषक संख्या १६ अर्थात् २२.८५ प्रतिशत र शिक्षाको अभाव, तालिमको अभावले गर्दा जुन रूपमा मौरीजन्य उत्पादन हुनुपर्ने हो त्यो अनुसार मौरीजन्य उत्पादन नभएको र कम मौरीघार पालेका कृषक संख्या २८ अर्थात् ४० प्रतिशत नमुना कृषकलाई मौरीपालन व्यवसायबाट आर्थिक क्षेत्रमा अलि अलि सहयोग भएको पाइयो ।

५.६.९ मौरीजन्य वस्तुको निर्यातको अवस्था (Export Status of Bee products)

आफूलाई बढी भएको वस्तु अर्का देशमा पठाउनु निर्यात हो । नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूले त्यहाँ उत्पादन भएका मौरीजन्य वस्तुहरू विदेश निर्यात नभई सबै स्वदेशमै खपत हुने गरेको बताएका छन् ।

५.७ नमुना मौरीपालक कृषकको शैक्षिक अवस्था (Educational Status of Sample Bee Keeping Farmers)

५.७.१ नमुना कृषकको शैक्षिक अवस्था (Educational Status of Sample Farmers)

नमुना छनोटमा परेका मौरीपालक कृषकको शैक्षिक अवस्था भन्नाले तहगत रूपमा उनीहरूले प्राप्त गरेको शिक्षाको अवस्थालाई बुझाउँछ । अध्ययनको क्रममा नमुना मौरीपालक कृषकको शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा ३६ जना कृषकले एस.ई.ई. उत्तीर्ण गरी आफ्नो पढाइलाई स्थगित गरेको पाइयो । नमुना मौरीपालक कृषकले तहगत रूपमा प्राप्त गरेको शिक्षाको अवस्थालाई तालिका ५.३४ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.३४

नमुना मौरीपालक कृषकको शैक्षिक अवस्था

क्र.सं.	शिक्षाको तह (कक्षा)	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	निरक्षर	-	-
२	साक्षर	६	८.५७
३	प्रा.वि. तह उत्तीर्ण	१०	१४.२८
४	नि.मा.वि. तह उत्तीर्ण	१३	१८.५७
५	मा.वि. तह उत्तीर्ण	१०	१४.२८
६	एस.इ.इ. उत्तीर्ण	१०	१४.२८
७	प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण	१२	१७.१४
८	स्नातक तह उत्तीर्ण	५	७.१४
९	स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण	४	५.७१
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.३४ अनुसार मौरीपालन व्यवसायमा संलग्न कृषकहरू सबै जना साक्षर रहेको पाइयो । जसमा सामान्य लेखपढ गर्न सक्ने कृषक संख्या ६ अर्थात् ८.५७ प्रतिशत, प्रा.वि. तह उत्तीर्ण गर्ने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत, नि.मा.वि. तह उत्तीर्ण गर्ने कृषक संख्या १३ अर्थात् १८.५७ प्रतिशत, मा.वि. तह उत्तीर्ण गर्ने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत, एस.इ.इ. तह उत्तीर्ण गर्ने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत, प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण कृषक संख्या १२ अर्थात् १७.१४ प्रतिशत, स्नातक तह उत्तीर्ण

गर्ने कृषक संख्या ५ अर्थात् ७.१४ प्रतिशत र स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गर्ने कृषक संख्या ४ अर्थात् ५.७१ प्रतिशत कृषक संख्या रहेको पाइयो ।

५.७.२ नमुना कृषकको पारिवारिक शैक्षिक अवस्था (Family Educational Status of Sample Farming)

नमुना छनोटमा परेका मौरीपालक कृषकहरूको परिवारको शैक्षिक अवस्था भन्नाले तहगत रूपमा उनीहरूको परिवारको सदस्यले प्राप्त गरेको शिक्षाको अवस्थालाई बुझाउँछ । नमुना कृषकको परिवारले प्राप्त गरेको शिक्षाको तहगत अवस्थालाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका ५.३५

नमुना मौरीपालन कृषकको परिवारको शैक्षिक अवस्था

क्र.सं.	शिक्षाको तह (कक्षा)	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	निरक्षर	११	१५.७१
२	साक्षर	१०	१४.२८
३	प्रा.वि. तह उत्तीर्ण	१०	१४.२८
४	नि.मा.वि. तह उत्तीर्ण	१०	१४.२८
५	मा.वि. तह उत्तीर्ण	१०	१४.२८
६	एस.इ.इ. उत्तीर्ण	८	११.४२
७	प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण	५	७.१४
८	स्नातक तह उत्तीर्ण	४	५.७१
९	स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण	२	२.८५
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

माथिको तालिका ५.३५ मा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकको पारिवारिक शैक्षिक अवस्थालाई देखाइएको छ । जसमा निरक्षर कृषक परिवार ११ जना अर्थात् १५.७१ प्रतिशत, प्रा.वि. तह उत्तीर्ण गर्ने कृषक परिवारको जनसंख्या १० अर्थात् १४.५८ प्रतिशत, नि.मा.वि. तह उत्तीर्ण गर्ने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत, मा.वि. उत्तीर्ण गर्ने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.५९ प्रतिशत, एस.इ.इ. उत्तीर्ण गर्ने कृषक संख्या ८ अर्थात् ११.४२ प्रतिशत, प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गर्ने कृषक संख्या ५ अर्थात् ७.१४ प्रतिशत, स्नातक तह उत्तीर्ण कृषक संख्या ४ अर्थात् ५.७० प्रतिशत र स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गर्ने कृषक संख्या २ अर्थात् २.८५ प्रतिशत रहेको पाइयो । नमुना छनोट परेका कृषकमा साक्षरता १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.८ नमुना मौरीपालक कृषकका बालबालिकाको शैक्षिक अवस्था (Educational Status of Sample Bee keeping Farmer's childrens)

५.८.१ विद्यालयगत शैक्षिक अवस्था (Schoolwise of Educational Status)

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका नमुना छनोटमा परेका कृषकहरूमा बालबालिकाहरूको अध्ययन सर्वेक्षण गर्दाको समयमा पढ्दै गरेको शैक्षिक संस्था सम्बन्धित गरिएको अध्ययनमा सरकारी र निजी गरी छुट्याइएको थियो । सरकारी र विद्यालय भन्नाले सरकारी खचुबाट सञ्चालित र शुल्क कम लाग्ने नलाग्ने विद्यालय हो भने निजी भन्नाले व्यक्ति वा समूहबाट सञ्चालित शुल्क बढी लाग्ने विद्यालय हो । नमुना मौरीपालक कृषकको आफ्नो बालबालिकालाई अध्यापन गराएको शैक्षिक संस्था सम्बन्धित विवरणलाई तालिका ५.३६ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.३६

नमुना कृषकका बालबालिकाको विद्यालयगत शैक्षिक अवस्था

क्र.सं.	विवरण	परिवार संख्या	प्रतिशत	विद्यार्थी	प्रतिशत
१	विद्यालय नपढाउने	५	७.१४	३	६.२५
२	सरकारी	५५	७८.५७	४०	८३.३३
३	निजी	५	७.१४	३	६.२५
४	दुवै	५	७.१४	२	४.१६
	जम्मा	७०	१००	४८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.३६ मा नमुना कृषकको बालबालिकाको विद्यालयगत शैक्षिक अवस्थालाई देखाइएको छ । जहाँ आफ्नो बालबालिकालाई कुनै विद्यालयमा भर्ना नगर्ने कृषक संख्या ५ अर्थात् ७.१४ प्रतिशत, आफ्नो बालबालिकालाई सरकारी विद्यालयमा भर्ना गर्ने कृषक संख्या, ५५ अर्थात् ७८.५७ प्रतिशत, आफ्नो बालबालिकालाई निजी विद्यालय भर्ना कृषक संख्या ५ अर्थात् ७.१४ प्रतिशत, दुवै विद्यालयमा भर्ना गर्ने कृषक संख्या ५ अर्थात् ७.१४ प्रतिशत रहेको पाइयो । नमुना छनोट कृषक पारिवारिक शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा सरकारी विद्यालयमा पढाउने कृषक संख्या बढी रहेको पाइयो भने कम निजी र दुवैमा पढाउने कृषक संख्या कम पाइयो ।

५.८.१.१ सरकारी विद्यालय भर्ना गर्नुके कारणहरू (Reasons to Enroll in Government School)

नमुना छनोटमा परेका कृषक ७० घरधुरी मौरीपालनमध्ये ४० प्रतिशत कृषकहरूले खर्च नपुगेको विद्यालय दुरी टाढा भएको इच्छा नभएको जस्ता कारणले गर्दा आफ्नै बालबालिकाहरूलाई सरकारी विद्यालयमा भर्ना गरेको पाइयो । अध्ययन सर्वेक्षण गर्दाको

समयमा नमुना कृषकबाट प्राप्त जानकारी अनुसार आफ्नो बालबालिकालाई सरकारी विद्यालयमा भर्ना गर्नुको कारणको अवस्थालाई तालिका ५.३७ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.३७

बालबालिकालाई सरकारी विद्यालय भर्ना गर्नुको कारणको अवस्था

क्र.सं.	कारणको अवस्था	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	खर्चले नपुगेर	२६	३७.१४
२	इच्छा नभएर	३४	४८.५७
३	निजी विद्यालय टाढा भएर	१०	१४.२८
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.३७ अनुसार नमुना छनोटमा परेका मौरीपालक कृषकमध्ये ४० प्रतिशत मौरीपालक कृषकले आफ्ना बालबालिकालाई सरकारी विद्यालय बढाएको पाइयो । जसमा खर्च नपुग्ने आफ्नो बालबालिकालाई सरकारी विद्यालय अध्यापन गराउने कृषक संख्या २६ अर्थात् ३७.१४ प्रतिशत, इच्छा नभएर आफ्नो बालबालिकालाई सरकारी विद्यालयमा भर्ना गर्ने कृषक संख्या ३४ अर्थात् ४८.५७ प्रतिशत, निजी विद्यालय टाढा भएका कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत भर्ना आफ्ना बालबालिकालाई सरकारी विद्यालय भर्ना गर्ने कृषक संख्या रहेको पाइयो ।

५.८.१.२ निजी विद्यालयमा भर्ना गर्नुको कारणहरू (Reasons to Enroll in Private School)

नमुना मौरीपालक कृषकमध्ये १६ प्रतिशत जना कृषक संख्याले समयको माग, मौरीपालनले उनीहरूको आर्थिक अवस्थामा आएको परिवर्तन र सरकारी विद्यालय नजिक नहुनु जस्ता कारणले गर्दा आफ्नो बालबालिकालाई निजी विद्यालयमा भर्ना गराइएको पाइयो । अध्ययन सर्वेक्षण गर्दाको समयमा नमुना कृषकबाट प्राप्त जानकारी अनुसार आफ्नो

बालबालिकालाई निजी विद्यालय अध्यापन गराउनुको कारणले अवस्थालाई तालिका ५.३८ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.३८

बालबालिकालाई निजी विद्यालय भर्ना गर्नुको कारणको अवस्था

क्र.सं.	कारणको अवस्था	विद्यार्थी संख्या	प्रतिशत
१	समयको माग	७	४३.७५
२	आर्थिक अवस्थाममा सुधिकरण	६	३७.५
३	सरकारी विद्यालय टाढा भएर	३	१८.७५
	जम्मा	१६	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.३८ मा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूको बालबालिकाहरूलाई निजी विद्यालय भर्ना गर्नुको कारणको अवस्थालाई देखाइएको छ । जसमा समयको मागको कारणले आफ्नो बालबालिकालाई निजी विद्यालयमा भर्ना गर्ने कृषक संख्या ७ अर्थात् ४३.७५ प्रतिशत, आर्थिक अवस्थामा सुधिकरणले गर्दा आफ्नो बालबालिकालाई निजी विद्यालयमा भर्ना गराउने कृषक संख्या ६ अर्थात् ३७.५ प्रतिशत र सरकारी विद्यालय टाढा भएर आफ्नो बालबालिकालाई निजी विद्यालयमा भर्ना गराउने कृषक संख्या ३ अर्थात् १८.७५ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.८.१.३ सरकारी वा निजी विद्यालयमा अध्ययन पूर्व

मौरीपालन व्यवसाय सञ्चालन नभएको अवस्थामा आर्थिक संकट, रोजागरीको कमी, चेतनाको अभाव, स्थानीय तहमा विद्यालय संख्याको अभावले, साथै परम्परा र संस्कृतिको पुरानो शैलीले गर्दा बालबालिकालाई सरकारी र निजी विद्यालयमा भर्ना संख्या कमी भएको पाइयो । सरकारी र निजी दुवै विद्यालयमा भर्ना कमीको कारण तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका ५.३९

सरकारी वा निजी विद्यालयमा अध्ययन पूर्व

क्र.सं.	परिवार विवरण	विद्यार्थी संख्या	प्रतिशत
१	अशिक्षित परिवार	८	२०.५१
२	बेरोजगारी संख्या	१०	२५.६४
३	आर्थिक संकट	८	२०.५१
४	परम्परागत संस्कार परिवार	१३	३३.३३
	जम्मा	३९	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.३९ मा अशिक्षित परिवार ८ जना अर्थात् २०.५१ प्रतिशत बेरोजगारी संख्या परिवार १० जना विद्यार्थी संख्या अर्थात् २५.६४ प्रतिशत आर्थिक संकट परिवार अन्तर्गतका ८ जना विद्यार्थी अर्थात् २०.५१ प्रतिशत रहेको परम्परागत संस्कार परिवार अन्तर्गत विद्यार्थी संख्या १३ अर्थात् ३३.३३ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.८.१.४ सरकारी र निजी दुवै विद्यालय भर्ना गर्नुको कारणहरू (Reasons to Enroll in Government and Private School)

नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूमध्ये ८ जना मौरीपालक कृषक संस्थाले लैङ्गिक भिन्नता र सामुदायिक विद्यालयको बढ्दो महत्त्व जस्ता कारणले गर्दा आफ्नो बालबालिकालाई सरकारी र निजी दुवै विद्यालयमा भर्ना गराएको पाइयो । अध्ययन सर्वेक्षण गर्दा समयमा नमुना मौरीपालक कृषकबाट प्राप्त जानकारी अनुसार आफ्नो बालबालिकालाई सरकारी र निजी दुवै विद्यालयमा भर्ना गर्नुको कारणको अवस्थालाई तालिका ५.३९ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.४०

बालबालिकालाई सरकारी र निजी दुवै विद्यालय भर्ना गराउनुको कारण

क्र.सं.	विवरण	विद्यार्थी संख्या	प्रतिशत
१	लैङ्गिक भिन्नता	५	६२.५
२	सामुदायिक विद्यालयका बढ्दो महत्त्व	३	३७.५
	जम्मा	८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.४० मा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषक ८ जना मौरीपालक कृषक संस्थाले आफ्नो बालबालिकालाई सरकारी र निजी दुवै विद्यालयमा भर्ना गर्नुको कारणको अवस्थालाई देखाइएको छ । जसमा लैङ्गिक भिन्नताले गर्दा आफ्नो बालबालिकालाई सरकारी र निजी विद्यालयमा भर्ना गर्ने कृषक संख्या ५ अर्थात् ६२.५ प्रतिशत र सामुदायिक विद्यालयको बढ्दो महत्त्वपूर्ण गर्दा आफ्नो बालबालिकालाई सरकारी र निजी दुवै विद्यालयमा भर्ना गर्ने कृषक संख्या ३ अर्थात् ३७.५ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.८.२ नमुना कृषकले बालबालिकाको शिक्षामा गरेको वार्षिक लगानी (Annual Investment of Sample Bee Keeping Farmers in Children's Education)

नमुना कृषकले मौरीपालनबाट प्राप्त वार्षिक आमदानीबाट बालबालिकालाई पदार्थ लेखाईमा गरेको खर्चलाई शिक्षामा गरेको लगानी भनिन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका नमुना मौरीपालक कृषकहरू सबैले मौरीपालनबाट प्राप्त आमदानीको केही हिस्सा शिक्षामा लगानी गरेको पाइयो । नमुना कृषकले बालबालिकाको शिक्षामा गरेको वार्षिक लगानीको विवरणलाई तालिका ५.४१ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.४१

नमुना मौरीपालक कृषकले बालबालिकाको शिक्षामा गरेका वार्षिक लगानी विवरण

क्र.सं.	शिक्षामा खर्च (प्रतिशत) मा	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	खर्च गर्ने	-	०
२	५ प्रतिशत खर्च गर्ने	११	१५.७१
३	१० प्रतिशत खर्च गर्ने	१०	१४.२८
४	१५ प्रतिशत खर्च गर्ने	१५	२१.४२
५	२० प्रतिशतभन्दा बढी खर्च गर्ने	३४	४८.५७
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.४१ अनुसार नमुना छनोटमा परेका नमुना मौरीपालक कृषकमध्ये ७० प्रतिशत जना कृषक संख्याले मात्र शिक्षामा खर्च गरेको पाइयो । जसमा ५ प्रतिशत वार्षिक शिक्षामा गर्ने कृषक संख्या ११ अर्थात् १५.७१ प्रतिशत, १० प्रतिशत वार्षिक शिक्षामा खर्च गर्ने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत १५ प्रतिशत वार्षिक शिक्षामा खर्च गर्ने कृषक संख्या १५ अर्थात् २१.४२ प्रतिशत, २० प्रतिशतभन्दा बढी शिक्षामा वार्षिक खर्च गर्ने कृषक संख्या ३४ अर्थात् ४८.५७ प्रतिशत रहेको पाइयो । वार्षिक शिक्षामा खर्च नगर्ने कृषक संख्या शून्य रहेको छ ।

**५.८.३ मौरीपालन व्यवसायले नमुना कृषकको बालबालिकाको शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव
(Impact of Bee Farming on Sample Farmer's Children's Education)**

शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव भन्नाले मौरीपालन व्यवसायबाट बालबालिकाहरूको विद्यालयमा लाग्ने विभिन्न खर्चहरूमा पुऱ्याएको सहयोग भन्ने बुझिन्छ । नमुना कृषकलाई मौरीपालन व्यवसायले पुऱ्याएको सहयोगलाई तालिका ५.४२ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.४२

नमुना कृषकको शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव

क्र.सं.	विवरण	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	मौरीपालनबाट राम्रो सहयोग पुऱ्याएको	३४	४८.५७
२	मौरीपालनबाट ठिकै सहयोग पुऱ्याएको	११	१५.७१
३	मौरीपालनबाट अलि सहयोग पुऱ्याएको	१०	१४.२८
४	मौरीपालनबाट सहयोग नभएको	१५	२१.४२
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

माथिको तालिका ५.४२ मा नमुना कृषकको शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावलाई देखाइएको छ । जहाँ मौरीपालन व्यवसायबाट शिक्षा क्षेत्रमा राम्रो सहयोग भएको कृषक संख्या ३४ अर्थात् ४८.५७ प्रतिशत, मौरीपालन व्यवसायबाट शिक्षा क्षेत्रमा ठिकै सहयोग भएको कृषक संख्या ११ अर्थात् १५.७१ प्रतिशत, मौरीपालन व्यवसायबाट शिक्षा क्षेत्रमा अलि सहयोग पुऱ्याउने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत, मौरीपालन व्यवसायबाट शिक्षा क्षेत्रमा सहयोग नभएको कृषक संख्या १५ अर्थात् २१.४२ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.९ मौरीपालन व्यवसायमा देखिएका समस्याहरू (Problems of Bee Keeping)

अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूको मौरीपालन व्यवसाय गर्दा रासायनिक विषादीको प्रयोग, ज्ञानको कमी, चरन क्षेत्रमा अभाव, रोग किराले दुःख दिनु र लगानीको अभाव जस्ता समस्याहरू देखापरेको बताए । मौरीपालन व्यवसायमा देखिएका समस्यालाई तलको तालिका ५.४३ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.४३

मौरीपालन व्यवसायमा देखिएका समस्याहरू

क्र.सं.	समस्या	कृषक संख्या	प्रतिशत
१	रासायनिक विषादीको प्रयोग	२०	२८.५७
२	ज्ञानको कमी	९	१२.८५
३	वनजंगल चरन क्षेत्रको अभाव ग्रसित	१०	१४.२८
४	रोगकिराले दुःख दिनु	१२	१७.१४
५	लगानीको अभाव	२०	२८.५७
	जम्मा	७०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८ ।

तालिका ५.४३ मा मौरीपालन व्यवसायमा देखापरेका समस्याहरू देखाइएको छ । जसमा रासायनिक विषादीको प्रयोगबाट ग्रसित हुने कृषक संख्या २० अर्थात् २०.५७ प्रतिशत, ज्ञानको कमीबाट ग्रसित हुने कृषक संख्या ९ अर्थात् १२.८५ प्रतिशत, चरन क्षेत्रको अभावबाट ग्रसित हुने कृषक संख्या १० अर्थात् १४.२८ प्रतिशत रोग किराबाट ग्रसित हुने कृषक संख्या १२ अर्थात् १७.१४ प्रतिशत, लगानीको अभाव हुने कृषक २० अर्थात् २८.५७ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

अध्याय छ (CHPATER SIX)

निष्कर्ष र सुभावहरू (Conclusion and Recommendations)

मौरीपालन व्यवसायले कृषकहरूको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव एक अध्ययन मुख्यतया गुराँस गाउँपालिका वडा नं. ६ दैलेख जिल्लामा संचालित मौरी व्यवसायको वर्तमान अवस्था शैक्षिक तथा आर्थिक रूपमा पारेको प्रभाव अध्ययन गरिएको छ । अध्ययन सन्दर्भमा सकेसम्म वास्तविक र तथ्यपरक तथ्याङ्कहरू समावेश गर्ने प्रयास गरिएको छ । प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गरी आएको निष्कर्ष तथा आवश्यक सुभावहरूलाई यस अध्ययनमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

६.१ निष्कर्ष (Conclusion)

मौरीपालन व्यवसाय परम्परागत रूपमा घरको सजावटको रूपमा पालनपोषण गर्दै आएको मौरी व्यवसायमा आज सबै यस गुराँसबासीहरूले व्यवसाय रूपमा सञ्चालन गर्दै आइरहेका छन् । मौरी व्यवसायले कम लागतमा बढी नाफा आर्जनको स्रोतसँगै रोजगारी सिर्जना पनि गरिरहेको र साथै बेरोजगारको मात्रा दिन प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको बेला यस मुलुकमा स्वरोजगारको एक भरपर्दो आधार बनेको छ । अन्य व्यवसायको रूपमा यो व्यवसायमा मनग्य आम्दानीको राम्रो पेसाको रूपमा पाइयो । मौरी पालन व्यवसायले थप व्यवस्थित भएमा स्थानीय स्तरमा स्थानीय व्यापार पनि वा घरेलु व्यापार सञ्चालन टेवा दिई महका परिकारबाट बन्ने सामग्री उत्पादनका घरेलु उद्योगको विकास गरी देशको आर्थिक सुधार सँगै मह स्वदेशी बजारको मागलाई आत्म निर्भर बनाई स्वदेशी तथा विदेशी बजारमा यसको निर्यातबाट स्वदेशी ता विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सकिने अवस्था छ ।

मौरी पालन व्यवसाय आर्थिक तथा शैक्षिक प्रभाव एक अध्ययन गुराँस गाउँपालिका वडा ६ दैलेख सञ्चालित व्यवसायका संचालक तथा कामदारहरूसँग गरिएको कुराकानी छलफलबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण र त्यसको निष्कर्षलाई यहाँ बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. यस अध्ययनको छनोटमा परेको गुराँस गाउँपालिका अन्तर्गत वडा नं. ६ मा परम्परागत रूपमा प्रत्येक घरघरमा मौरी पालन गर्दै आएको पाइयो । यसको यही सालदेखि हो भन्ने आधिकारिक मिति साल नभएपनि घरको सोभायमान रूपमा मौरी

व्यवसाय संचालन गर्दै आएको पाइयो । करिब ५०० घरधुरीको मा मौरीपालन गर्ने गरेकोमा व्यवसायको रूपमा करिब २४० घरमध्ये घरको आगनमा मौरी घरको प्रयोग गरेको पाइयो । यस भित्रमा पनि करिब १०० घरहरूले आफ्नो आम्दानीको स्रोत र व्यवसायको रूपमा मौरीपालन गरेको पाइयो ।

२. मौरी व्यवसायमा १०० घरधुरीमा आधुनिक घरको मात्र प्रयोग गरी मौरी पालन गर्ने सङ्ख्या करिब १००००० लागतको लगानी गरी सुरुवात गरेको पाइयो भने यस मौरी व्यवसायमा अन्य संलग्न व्यक्तिहरूले आफ्नै घर आगनमा मौरी पालेको कुनै खर्च नबेहोरी सञ्चालन गरिएको पाइयो ।
३. नमुनाको रूपमा छनोटमा परेको यस गुराँस गाउँपालिका वडा नं. ६ अन्तर्गतका समुदायहरूले मौरीका प्रकारमा कठ्यौरी मौरी, खागे मौरी, भिर मौरी, स्थानीय मौरी, युरोपियन मौरीका जात भएपनि विगासे मौरी पालन खासै चेतना नभएको तथा भिर मौरी पालनमा कुनै ज्ञान नभएको र महामौरी व्यवसाय गरेको पाइयो ।
४. गुराँस गाउँपालिका वडा नं. ६ अन्तर्गत रूपमा मौरीपालनका लागि जिल्ला कृषिअन्तर्गत साविक कार्यालयले ८० वटा आधुनिक घर, मौरीका चाका काट्न प्रयोग गरिने औजारहरू वितरण गरेको यस मौरी आधुनिक घरमा रखाई विशेष तालिम अभावमा मह निकाल्न भन्फट, समस्या भएको र यस अलावा मुडेघार बढी करिब ५० को हाराहारीमा मुडेघार प्रयोग गरेको पाइयो ।
५. गुराँस गाउँपालिकाअन्तर्गत वडा नं. ६ मा मौरी व्यवसायले मौरीको मह (स्थानीय भाषामा) मान वा कुरुवामा बेच्ने तथा प्रति पाना वा कुरुवा १००० पर्ने र वार्षिक आम्दानी २ लाखसम्म आम्दानी न्यूनतम हुने र गाउँमा संचालित लघुवित्तमा ऋण तिर्न सहयोग साथै बालबालिका शिक्षा तर्फ मासिक शुल्क सञ्चालन गर्न सजगता रहेको पाइयो ।
६. मौरी व्यवसायअन्तर्गत उत्पादन मौरीलाई व्यवसायको रूपमा अन्य जिल्ला ठाउँमा विक्री नगरेपनि वार्षिक करिब ८ देखि १५ घरसम्म त्यस क्षेत्रअन्तर्गत सञ्चालन गैरसरकारी संस्थाहरूले खरिद गरी अन्य मौरी व्यवसाय सञ्चालन नगरेको गाउँमा तालिमसँगै मौरी व्यवसाय सञ्चालन गर्न तालिम दिने गरेको पाइयो ।

७. २०७८ सालमा गुराँस गाउँपालिका वडा नं. ६ अन्तर्गत समुदायमा करिब २० देखि २५ वटा घर नयाँ मौरी उत्पादन गरी विक्री गरेको पाइयो । महबाट उत्पादित कच्चा पदार्थ महिन पनि विक्री गरी आम्दानी गरेको पाइयो ।
८. २०७८ सालमा गुराँस गाउँपालिका अन्तर्गत वडा नं. ६ मा अधिकांश बालबालिका सरकारी विद्यालयमा पठनपाठन गर्ने हुँदा वार्षिक प्रति परिवार ५०००० खर्च हुने गरेको पाइयो । यस अन्तर्गत वार्षिक खर्च सञ्चालन गर्न सहजता रहेको पाइयो ।
९. नमुना छनोटमा परेका मौरी व्यवसाय गर्ने किसानहरूको तहगत वार्षिक आम्दानी विवरणलाई अध्ययन गर्दा रु. १ लाखसम्म वार्षिक आम्दानी गर्ने ६० किसान घरपरिवार पाइयो । त्यस्तै १ देखि २ लाखसम्म वार्षिक आम्दानी गर्ने ५० घरपरिवार, २ लाखदेखि ३ लाख आम्दानी गर्ने ४० घरपरिवार ३ लाखभन्दा बढी आम्दानी प्राप्त गर्ने घरपरिवार ३५ घरपरिवार रहेको पाइयो । यसरी न्यून आम्दानी हुने घरपरिवार बढी र उच्च आम्दानी हुने घरपरिवार कमी देखिएको छ ।
१०. स्थलगत सर्वेक्षण अनुसार सबैभन्दा बढी मा.वि. सम्म अध्ययन गर्ने किसानहरूको घरधुरी ८० अर्थात् ४० प्रतिशत किसानहरू रहेको पाइयो । २० प्रतिशत प्रा.वि. तहसम्म अध्ययन गरेको र त्यस्तै १५ प्रतिशत नि.मा.वि. र १५ प्रतिशत मा.वि. (११-१२) र ५ प्रतिशत स्नातक तहमा अध्ययन गरेको पाइयो यसबाट के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भन्ने मौरी व्यवसायमा पनि कृषकहरूको सहभागितामा शैक्षिक अवस्था राम्रो देखिन्छ ।
११. नमुना छनोटमा परेका २०० घरधुरीका १०७५ जना मध्ये निरक्षर संख्या ५२ जना पाइयो ४५ जना सामान्य साक्षर रहेको देखियो बाँकी ९७८ जना साक्षर रहेका छन् । जसमध्ये प्रा.वि. तहमा पुरुष १४८ जना महिला संख्या १२६ जना जसमा २७४ रहेको छ । त्यस्तै गरी नि.मा.वि. तहमा पुरुष ८९ जना साथै महिलाको संख्या ८५ जना गरी जम्माव १७१ जना रहेको छ । मा.वि. तहमा पुरुष १३८ जना, महिलाको संख्या १३६ जना जम्मा ३७० जना रहेको पाइयो । त्यस्तै उच्च शिक्षा मा.वि., तहमा पुरुष १३३ जना, महिला १३० जना जम्मा २६३ रहेको पाइयो । सबैभन्दा बढी शैक्षिक स्तर प्रा.वि. तहसम्म अध्ययन गर्नेको संख्या देखियो यहाँ २८.०१ उच्च शिक्षा

अध्ययन गर्नेको संख्या पाइयो । उच्च शिक्षामा पढ्नेको संख्या बढी हुनाले के देखिन्छ भने शिक्षित व्यक्तिहरू बढी रहेको देखिन्छ ।

१२. मौरीपालन व्यवसायमा लागेका घर परिवार मध्ये राम्रो आमदानीको आशामा उत्पादन गर्ने घर परिवार संख्या १५० अर्थात् ७५ प्रतिशत देखिन्छ भने आर्थिक विभिन्नता १५ घरपरिवार अर्थात् ७.५ प्रतिशत पारिवारिक पृष्ठभूमिबाट उत्पादन गर्ने ३५ घर अर्थात् १७.५ प्रतिशत पाइयो भने पढ्न नपाएर भन्नेमा कुनै पनि उत्तरदाताबाट आएन । माथिको निष्कर्षअनुसार के भन्न सकिन्छ भने राम्रो आमदानीको आसामा बढी किसान घरपरिवार मौरी व्यवसाय उत्पादन गर्नको लागि उत्प्रेरित भएको किसानहरूको धारणा पाइयो ।
१३. मौरीपालन व्यवसायमा संलग्न किसानहरूको प्रमुख समस्याहरूलाई प्रस्तुत गर्दा किसानहरूमा तालिमको अभाव कुल २०० घरधुरीमध्ये १३० घर परिवारले तालिम र चेतनामा अभाव रहेको बताएका छन् । जुन ६५ प्रतिशत हुन आउँदछ । उचित बजार व्यवस्थापनको अभाव १२० अर्थात् ६० प्रतिशत छत् । मौरीपालन व्यवसायको तालिमको अभाव ९५ घरपरिवार अर्थात् ४७.५ प्रतिशत विचौलियाको मनोमानी १५० घर अर्थात् ७५ प्रतिशत, सर्वशुलभ ऋणको अभाव १६८ अर्थात् ८४ प्रतिशत, उन्नत खालका घरको अभाव ५० घर वा २५ प्रतिशत, उन्नत जातको मौरीको तालिम अभाव १७० अर्थात् ८५ प्रतिशत रहेका छन् । मौरीपालन व्यवसामा उत्पादन मह बजारको उचित अभावमा विक्रीको अभाव तथा बजारव्यवस्था उपयुक्त हुनुपर्ने देखियो ।
१४. मौरीपालन व्यवसायले धेरै मौरीघार पाली मौरीपालन व्यवसाय गर्ने कृषकको आर्थिक क्षेत्रमा राम्रो प्रभाव र कम मौरीघार पारी मौरीपालन व्यवसाय गर्ने कृषकको आर्थिक क्षेत्रमा कमै प्रभाव पारेको पाइयो ।
१५. नमुना कृषकको शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा अधिकांश निरक्षर पाइयो । अधिकांश कृषकधका बालबालिकाहरू साक्षर भएको पाइयो। केही कृषक संख्यामा एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेको पाइयो ।

१६. मौरीपालन व्यवसायले अध्ययन क्षेत्रमा नमुना कृषकहरूमा बालबालिकाहरूको शैक्षिक अवस्थामा सकारात्मक प्रभाव पारेको पाइयो ।
१७. कम मौरीघार पाली मौरी व्यवसाय गर्ने कृषकहरूका बालबालिकाहरूको शैक्षिक अवस्थामा सकारात्मक प्रभाव पारेको पाइयो ।
१८. मौरीपालन व्यवसायले आम्दानीको स्रोतमा राम्रो गरेको पाइयो । धेरै मात्रामा मौरीपालन व्यवसायमा लागेको पाइयो ।
१९. मौरी व्यवसायका अधिकांश कृषकहरूले आधुनिक घरको मात्र कम मात्रा पाइयो भने मुढे घरमा मौरीपालन व्यवसाय अधिक पाइयो ।
२०. नमुना कृषकको मौरीपालन व्यवसायमा देखापरेका समस्याहरूलाई हेर्दा अधिकांश कृषक संख्या रासायनिक विषादीबाट ग्रसित भएको अन्य कृषकहरू ज्ञानबाट वञ्चित, वनजंगल फडानी, रोग किराबाट ग्रसित र लगानीको अभाव रहेको पाइयो ।

६.३ सुझावहरू (Recommendation)

अध्ययन क्षेत्रमा संचालनमा रहेका मौरीपालन व्यवसायीलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा हेरिएको छ । मौरीपालन व्यवसायले आर्थिक स्तरमा वृद्धि गर्ने, कृषि उत्पादन वृद्धि गर्ने, रोजगारी अवसरमा वृद्धि गर्ने भएकोले यसको महत्त्व बढ्दै गएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा संचालित मौरीपालन व्यवसायबाट वार्षिक रूपमा खर्चको तुलनामा आम्दानी वृद्धि भए तापनि मौरीपालन व्यवसायलाई सबैक्षेत्रमा विविध कारणले गर्दा विस्तार गर्न सकिएको छैन । त्यसकारण समग्र त्यस क्षेत्रको मौरीपालक कृषकको आर्थिक स्थितिमा सुधार ल्याउन, कृषि उत्पादनमा वृद्धि गर्न मौरीपालन व्यवसायीलाई थप हौसला प्रधान गर्न तथा अर्थतन्त्रमा मौरीपालन व्यवसायको पहुँचलाई स्थापित गर्न निम्नअनुसारको सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. अध्ययन क्षेत्रमा नमुना छनोट परेका मौरीपालक कृषकहरूले वर्तमान समयमा महको उत्पादनबाट भन्दा मौरीको व्यवसायमा कम समय तथा कम ठाउँमा बढी आम्दानी गर्न र फाइदा हुनेभएकाले मौरीपालन व्यवसाय उत्पादनमा कृषकहरूलाई बढी प्रेरित गर्नुपर्दछ ।

२. अध्ययन क्षेत्रमा छनोटमा परेका नमुना कृषकहरूले कम लगानीमा बढी आम्दानी गरेको हुँदा मौरी व्यवसाय सञ्चालन कृषकहरूलाई सम्बन्धित तालिम र सरकारबाट सहूलियतको उपलब्ध गराई मौरीव्यवसायमा अभिप्रेरित गर्नुपर्छ ।
३. थोरै लगानी चाहिने व्यवसाय सञ्चालन गर्न सकिने हुँदा मौरी पालनमा कृषकलाई सरकारबाट तालिम सँगैविना धितो ऋणको व्यवस्था गराउनु पर्छ ।
४. तालिम अप्राप्त कृषकको तुलनामा तालिम कृषकको आम्दानी राम्रो भएको कारण सरकारले सबै मौरी व्यवसाय कृषकलाई आधुनिक प्रवृद्धिको तालिम उपलब्ध गराई अझ लक्ष्य पुऱ्याउन सरकारले पहल गर्नुपर्दछ ।
५. अध्ययन क्षेत्रमा मौरीपालन व्यवसायको विकास र विस्तारको लागि सरकार समक्ष आवाज उठाउनको लागि मौरी संस्था गरी सोमार्फत तालिम लगायत स्रोत साधन वितरणमा पहल गर्नुपर्दछ ।
६. अन्य व्यवसाय खेतीभन्दा मौरीपालन व्यवसायबाट अधिक मात्रामा आम्दानी प्राप्त गर्ने भएकोले यस विषयमा कृषकलाई लाग्नको लागि सरकारमार्फत प्रेरित गर्नुपर्दछ ।
७. मौरीपालन व्यवसायले मह मात्र उत्पादन नभई मौरीको कारणले फलफुल लगायत बालीमा परागसेचत प्रणाली सञ्चालन गरी बालनिली राम्रो हुने भएको कृषकलाई यसबारे जानकारी गराई मौरीपालनमा प्रोत्साहन दिनुपर्दछ ।
८. मौरीपालन कृषकहरूद्वारा उत्पादन गरिएको मौरीजन्य उत्पादनलाई उत्पादन क्षेत्रबाट नै विक्री गर्ने व्यवस्था सरकार पक्षबाट गरिनु पर्दछ ।
९. मौरीपालन व्यवसायले प्राप्त गर्ने नाफा उच्च भएकाले पूँजी भएका व्यक्तिले मौरीपालनको लागि लगानी गर्नुपर्दछ ।
१०. मौरीपालनसँग सम्बन्धित निकायले प्रदान गरेको तालिम र सेवा लक्षित समूहसम्म पुऱ्याउनु पर्छ ।
११. अध्ययन क्षेत्रका मौरीपालन व्यवसायीहरूलाई अझ सक्रिय बनाउन विभिन्न तालिम, शिक्षा, अनुदान तथा अन्य सुविधाहरू प्रदान गरिनुपर्छ ।

१२. कम मौरीपालन कृषकहरूको शिक्षामा लगानी कम देखियो । मौरीपालन व्यवसायबाट प्राप्त हुने नाफाको जानकारी गराउँदै मौरीपालन संस्थान मार्फत विना धितो ऋण उपलब्ध गराउने प्रयत्न गरी मौरीघार वृद्धि लगाउनुपर्दछ ।
१३. अध्ययन क्षेत्रलाई रोग विहिन क्षेत्र बनाउनको लागि खेतीबालीका विषादीको प्रयोजनको बन्देज, तालिम अप्राप्तलाई तालिम दिनु, बनफडानीमा रोक र मौरीघारको राम्रो व्यवस्थापन गराउनको लागि मौरीपालन संस्थानद्वारा पहल गर्नुपर्दछ ।

सन्दर्भसामग्री सूची (References)

- अन्तराष्ट्रिय एकृतिक विकास केन्द्र (२०१५) “एपिसेरानामा रानु उत्पादन” आधारभूत मौरीपालन तालिम प्रशिक्षक स्रोत पुस्तिका काठमाडौं अन्तराष्ट्रिय एकृतिक विकास केन्द्र ।
- अर्थ, मन्त्रालय (२०७३) आर्थिक सर्वेक्षण २०७५ २०७३ काठमाडौं : अर्थ मन्त्रालय नेपाल सरकार ।
- खड्का धनश्याम (२०६९ चैत्र ३०) भिर- भिरमा मह सिकारी, कान्तिपुर, पेज ९ ।
- न्यौपाने, शंकर प्रसाद (२०६७), नेपालमा मौरी खेती, काठमाडौं : विनिता पब्लिकेशन
- न्यौपाने, शंकर प्रसाद (२०६०) नेपालमा मौरी खेति, काठमाडौं : विनिता पब्लिकेशन
- बज्जाडे, कलाराम कृषक (२०६९), कृषि तथा भेटेनेरी, काठमाडौं : गुडबिल पब्लिकेशन ।
- शुक्ला, अनुरुद्ध (२०००) मौरीपालनको प्रारम्भिक इतिहास, आधारभूत मौरीपालन प्रशिक्षक स्रोत पुस्तिका, काठमाडौं : अन्तराष्ट्रिय विकास केन्द्र ।
- Gurung, K. (1983) "Bee Keeping as a sources of Income Geration in the Hills" Unpublished Thesis, Pokhara University, Economic Institution Committee.
- मौरीपालन विकास शाखा (२०६७) व्यवसायिक किट विकास कार्यक्रमको परिचय, उपलब्धी तथा कार्यविधि हरिभवन: व्यवसायिक कीट विकास ।
- राष्ट्रिय सहकारी बोर्ड (२०६९) सहकारी संवाद, पुल्चोक : राष्ट्रिय सहकारी विकाश बोर्ड ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, आ.व. २०७६/०७७-२०८०/०८१, काठमाडौं : सिंहदरबार ।
- रिजाल, श्यामकृष्ण (२०६५), “स्वास्थ्यको लागि मह” द्वैमासिक कृषि वर्ष ४५ पौस-माघ २०६५ अंक ५ कृषि सुचना तथा सञ्चार केन्द्र ।
- शर्मा, दाताराम (मिरी उल्लेख नभएको) “मौरीगोलो निरीक्षण र अभिलेख राख्ने तरिका” आधारभूत मौरीपालन तालिम प्रशिक्षक स्रोत पुस्तिका, गोदावरी, मौरीपालन विकास शाखा

अनुसूची १ (Appendix I)

व्यवसायीका लागि प्रश्नावली

नाम थर : ठेगाना :

उमेर : लिङ्ग : सम्पर्क नं. :

पारिवारिक विवरण

क्र.सं.	नाम, थर	उमेर	लिङ्ग	शिक्षा
१				
२				
३				
४				
५				

१. तपाईंको मुख्य पेशा के हो ?

.....

२. तपाईंले मौरीपालन व्यवसाय कति सालदेखि सुरु गर्नुभयो ?

.....

३. तपाईंले मौरी व्यवसाय सुरुवात गर्नुभन्दा अगाडि कुन पेशा अवलम्बन गर्नुभएको थियो ?

(क) व्यापार (ख) कृषि (ग) नोकरी (घ) अन्य

४. उक्त व्यवसायबाट मासिक कति आम्दानी हुन्थ्यो ?

(क) १० हजारसम्म

(ख) २० हजारसम्म

(ग) ३० हजारसम्म

(घ) ३० हजारभन्दा बढी

५. तपाईंले सञ्चालन गरेको मौरी व्यवसायमा सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?
- (क) छ (ख) छैन
- (ग) खासै छैन (घ) अलि अलि
६. तपाईंले मौरी व्यवसायमा नै तपाईंको रोजाइ किन अन्य व्यवसायभन्दा ?
-
७. मौरी व्यवसायमा तपाईंले तालिम लिनुभएको छ ?
-
८. मौरी पालन व्यवसायमा कति रकम खर्च गरी यो व्यवसाय सञ्चालन गर्नुभयो ?
-
९. मौरी पालन व्यवसाय सञ्चालन गर्न अन्य पेशाभन्दा सजिलो छ ?
-
१०. सुरुमा मौरी व्यवसाय सञ्चालन गर्दा कतिवटा घरबाट मौरी व्यवसाय सुरुवात गर्नुभएको थियो ?
-
११. सामान्यतया मौरीपालन सञ्चालन गर्दा के के पूर्वाधार आवश्यक पर्छ ?
-
१२. आधुनिक घर र मुढे घरमा मौरी कुन घरमा बढी बस्न रुचाउँछ ?
-
१३. तपाईंले घरमा अहिले भएको जम्मा कति घर मौरी रहेको छ ?
-
१४. तपाईंले उत्पादन गरेको मह विक्रीको लागि कुन बजार, लैजानु हुन्छ ?
-

१५. मौरीका विभिन्न जातजाति छ । यस जातमध्ये तपाईंले कुन जातको मौरी पाल्नुभएको छ ?

.....

१६. मौरीको मह तपाईंले कति कति दिन/महिनामा निकाल्नु हुन्छ ?

.....

१७. कति महिनामा मौरीले आफ्नो समयमा एकघारबाट छुटिन्छ ?

.....

१८. तपाईंले मौरीलाई विक्री गर्नुहुन्छ कि हुदैन ?

.....

१९. कति महिनापछि मौरीले आफ्नो बच्चाहरू उत्पादन गर्दछ ?

.....

२०. तपाईंले आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ मा कति मह उत्पादन गरी विक्री गर्नुभयो ?

.....

२१. तपाईंले मौरीको सह कति रूपैया के.जी. वा मानामा विक्री गर्नुहुन्छ ?

.....

२२. तपाईंको आर्थिक वर्ष २०७७/०७८ मा कति मूल्य बराबर जम्मा खर्च भयो ?

.....

२३. मौरी व्यवसायले तपाईंको घरको दैनिकी खर्च चलाउन सहज भएको छ ?

.....

२४. तपाईंको मह विक्रीबाट बच्चाहरूको शैक्षिक खर्च सञ्चालन गर्न पुगेको छ ?

.....

२५. तपाईंले बच्चाहरूलाई सरकारी विद्यालयमा कि निजी विद्यालयमा पढाउनु भएको छ ?

.....

२६. तपाईंको यस व्यवसायमा कतिजना कामदार रहेका छन् ?

.....

२७. तपाईंले मौरी व्यवसाय सञ्चालनमा यस गुराँस गाउँपालिकाबाट कति रकम सहयोग प्राप्त गर्नुभएको छ ?

.....

२८. तपाईंले मौरी व्यवसाय सञ्चालन गर्न कति रूपैया ऋण लिनुभएको छ ?

.....

२९. तपाईंको व्यवसाय सञ्चालनको लागि लिएको ऋणको मासिक कति प्रतिशत व्याज तिर्नुहुन्छ ?

.....

३०. तपाईंले सञ्चालन गर्नुभएको मौरी व्यवसायमा त्यस्तो तालिम लिनु भएको छ ?

.....

३१. तपाईंले मौरीको मह निकाल्दा कस्ता किसिमका औजार प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

.....

३२. मौरीपालन व्यवसायमा सम्भावनाहरू के के छन् ?

.....

३३. मौरीपालन व्यवसायका मुख्य समस्याहरू के के हुन् ?

.....

३४. यस किसिमको समस्याहरू समाधान गर्नका लागि सरकार वा सम्बन्धित निकायबाट कस्ता नीति तथा कार्यक्रम ल्याउन आवश्यक छ ?

.....
.....

३५. मौरीपालन व्यवसाय सञ्चालन गर्न चाहने व्यक्तिहरूलाई तपाईं के सल्लाह सुभाषाव दिनुहुन्छ ?

.....
.....
.....

अनुसूची २ (Appendix 2)

कामदारको लागि प्रश्नावली

नाम थर : ठेगाना :

उमेर : लिङ्ग : सम्पर्क नं. :

१. तपाईं यस व्यवसायमा काम गर्नुभएको कति भयो ?

.....

२. तपाईं यस व्यवसायमा काम गर्नुभन्दा पहिले के पेसामा संलग्न हुनुहुन्थ्यो ?

.....

३. तपाईं कति जना यस व्यवसायमा संलग्न हुनुहुन्छ ?

.....

४. तपाईं यस व्यवसाय अलवा अन्य पेसामा संलग्न हुनुहुन्छ ?

.....

५. तपाईंले मह निकाल्नको लागि कस्ता खालका ओजार प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

.....

६. मौरी व्यवसाय सम्बन्धी कुनै तालिम लिनुभएको छ ?

.....

७. यस व्यवसायमा काम गरेबापत कति रकम प्राप्त गर्नुहुन्छ ?

.....

८. तपाईंको परिवारमा कति जना सदस्य हुनुहुन्छ ?

.....

९. तपाईंको बालबालिकाहरूलाई सरकारी वा निजी कुन विद्यालयमा पढाउनु भएको छ ?

.....

१०. के तपाईं यस रोजगारीबाट सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

.....

११. मौरीपालन व्यवसायमा के कस्ता समस्याहरू आइपर्दा रहेछन् ?

.....

१२. तपाईंको विचारमा यस्ता समस्याहरू समाधान गर्न सरकारी निकायबाट के कस्ता नीति तथा कार्यक्रम ल्याउनु पर्दछ ?

.....

अनुसूची ३ (Appendix 3)

जनप्रतिनिधिका लागि प्रश्नावली

नाम थर : पद: ठेगाना :

उमेर : लिङ्ग : सम्पर्क नं. :

१. तपाईंको जनताबाट निर्वाचित पद के हो ?

.....

२. तपाईं जनताबाट निर्वाचित भएको कति भयो ?

.....

३. जनताको सबैभन्दा बढी माग भएको विकास आयोजना कुन हो ?

.....

४. जनताबाट निर्वाचित हुनुहुन्छ कस्तो महसुस भएको छ ?

.....

५. हजुरलाई मौरी व्यवसायबारे केही जानकारी छ ?

.....

६. यस ठाउँमा कस्तो जातको मौरी पाल्दा उपयुक्त हुन्छ होला ?

.....

७. मौरी व्यवसायहरूलाई तपाईंको वडाबाट के कस्तो सहायता उपलब्ध गराउनु भएको छ ?

.....

८. यस क्षेत्रमा मौरी व्यवसायको सम्भावना के देख्नु भएको छ ?

.....

९. यस वडाबाट वार्षिक कति जति मह उत्पादन हुन्छ र यसको विक्री हुने बजार कस्तो छ ?

.....

१०. मौरी व्यवसायलाई यस वडाबाट केही अनुदान उपलब्ध गराउनु भाछ ? यदि छ कस्तो खालको अनुदान हो अल्पकालीन वा दीर्घकालीन ?

.....

११. मौरीपालन व्यवसायलाई प्रोत्साहन दिन तपाईंको वडाबाट भावी रूपमा कस्तो खालको योजना बनाउनु भएको छ ?

.....

अनुसूची ४ (Appendix 4)

अवलोकन सूची

१. मौरीपालन व्यवसायको भौगोलिक अवस्था
२. मौरीपालन व्यवसायमा व्यवस्थापकीय अवस्था
३. मौरीपालन व्यवसायको पूर्वाधारको अवस्था
४. मौरीपालन व्यवसायको जम्मा घर सङ्ख्या
५. मौरीपालनको जातहरूको किसिम